

Rapport

Olympische en Paralympische Spelen 2024

Een kritische voorbeschouwing

Olympische en Paralympische Spelen 2024

Een kritische voorbeschouwing

Met ondersteuning van het ministerie van VWS

Mulier Instituut

Paul Hover

Eva Heijnen

Voor meer informatie kunt u contact
opnemen met het Mulier Instituut.

© Mulier Instituut

Utrecht, 26 juli 2024

www.mulierinstituut.nl

info@mulierinstituut.nl

Disclaimer

U mag delen uit deze publicatie overnemen op voorwaarde van bronvermelding:
auteur(s), de titel van de publicatie en het jaar van uitgave.

De foto's op de pagina's 5 (Shutterstock), 18, 29, 36 en 41 (ANP) mogen niet gedownload of op een andere
manier gebruikt worden.

Over ons

Het Mulier Instituut doet sportonderzoek voor beleid en samenleving. Voor overheden, maatschappelijke organisaties, onderwijsinstellingen, sportorganisaties en bedrijven onderzoeken we allerlei thema's op het gebied van sport en sportief bewegen: van de sportdeelname van (groepen) Nederlanders tot de motorische vaardigheden van kinderen, en van diversiteit en inclusie in de sport tot de economische impact van sportevenementen.

Het Mulier Instituut is een onafhankelijke stichting zonder winstoogmerk.

Ons doel is bijdragen aan goed onderbouwd beleid, gericht op de bevordering van sport, sportief bewegen en versterking van de sportsector. Dit doen we op verschillende manieren:

We verzamelen data en monitoren de Nederlandse sportsector en beleidsprogramma's.

We ontwikkelen kennis en onderzoeksmethoden via verkennende en verdiepende studies.

We duiden onderzoeksuitkomsten en vertalen deze naar de beleidspraktijk.

We onderbouwen beleidsbeslissingen met expertise en advies.

We bieden gevraagd en ongevraagd duiding en reflectie in de rol van 'kritische vriend' van de sportsector.

We zetten ons in voor de bevordering van de sportwetenschap.

Afkortingen

IOC	International Olympic Committee
IPC	International Paralympic Committee
NOC	Nationaal Olympisch Comité
OCOPG	Organising Committee for the Olympic and Paralympic Games
TOP	The Olympic Partner

Inhoudsopgave

Olympische en Paralympische Spelen 2024

1	Blik op Parijs 2024	6
1.1	Achtergrond	6
1.2	Doel en onderzoeksvragen	6
1.3	Aanpak	7
2	Parijs 2024 in perspectief	9
2.1	Olympische en Paralympische Spelen	9
2.2	Projecten naast de Spelen	14
3	Kosten en opbrengsten	19
3.1	Kosten	19
3.2	Opbrengsten	24
4	Houding Franse bevolking	30
4.1	Steun	30
4.2	Houding	30
4.3	Sociale uitsluiting	34
5	Nederlands perspectief	37
5.1	Bekendheid en volgintentie Parijs 2024	37
5.2	Houding tegenover de Spelen	37
5.3	Houding tegenover het IOC	38
5.4	Houding tegenover Spelen in Nederland	38
6	Conclusie en blik vooruit	42
6.1	Conclusie	42
6.2	Blik vooruit	44
	Bronnen	47

34 Arnold BRA

37 JPN

32 Santos POR

35 AUS

PARIS

PA

Blik op Parijs 2024

In dit hoofdstuk schetsen we de achtergrond van dit onderzoek. Daarnaast beschrijven we de doelstelling en de onderzoeksvragen. Tot slot bespreken we de aanpak en geven we een leeswijzer.

1.1 Achtergrond

Sportliefhebbers komen in de sportzomer van 2024 aan hun trekken. Velen tellen af naar de Olympische en Paralympische Spelen. De Franse hoofdstad is het epicentrum van de Spelen van 2024.

Schermers gaan de strijd aan in het Grand Palais. Beachvolleyballers excelleren aan de voet van de Eiffeltoren. Triatleten, marathonlopers en wielrenners sporten tegen het decor van het Place du Trocadéro. Skateboarders, BMX'ers en breakers halen het beste uit zichzelf aan het Place de la Concorde. En het openwaterzwemmen vindt plaats in de iconische rivier de Seine, mits de waterkwaliteit en de stroming dat toelaten. Daarnaast wordt er gevoetbald in Bordeaux, scheren zeilers langs de kust van Marseille, strijden handballers en basketballers in Lille en glijden surfers over de golven in Frans-Polynesië.

Het evenement is op voorhand historisch te noemen, omdat het honderd jaar na die van 1924 georganiseerd wordt, toen Parijs ook gaststad was (net als in 1900). De openingsceremonies van de Olympische Spelen en van de Paralympische Spelen vinden op respectievelijk 26 juli en 28 augustus plaats.

Het is zinvol om de Olympische en Paralympische Spelen van 2024 onder de loep te nemen, omdat de Nederlandse sport (evenementen) sector er lessen uit kan trekken. De tijd van het Olympisch Plan 2028 ligt achter ons, waarbij werd gepoogd de Spelen van 2028 naar Nederland te halen en de samenleving naar een hoger 'Olympisch' niveau te trekken.¹

Maar er zijn bij het ministerie van VWS, NOC*NSF en de VSG wel ambities om internationale topsportevenementen naar Nederland te halen.² Evenementen die veel Nederlanders bereiken, die verantwoord worden georganiseerd en die maximale positieve maatschappelijke impact genereren. Deze ambities hebben de Fransen ook met 'Parijs 2024'.

1.2 Doel en onderzoeksvragen

In dit onderzoek maken we de voorlopige balans op van beknopt onderzoek naar een aantal onderwerpen rond de Spelen van 2024 en aanpalende activiteiten die tot

¹ NOC*NSF (2009); Ministerie van VWS (2009).

² Ministerie van VWS, NOC*NSF en VSG (2020); ministerie van VWS, VSG, VNG, NOC*NSF, POS (2022); ministerie van VWS, NOC*NSF en VSG (2023).

en met de start van de openingsceremonie rond het mega-evenement zijn georganiseerd. Doel is om daarmee kennis op te doen voor het topsportevenementenbeleid in Nederland. Daarnaast is het de bedoeling met deze publicatie retoriek van realisme te onderscheiden en zo bij te dragen aan discussies over 'Parijs 2024'.

De onderzoeksvragen zijn:

- > Wat zijn kenmerken van de Spelen van 2024, wat wordt ermee beoogd en welke aanvullende projecten worden er georganiseerd?
- > Wat zijn de kosten op opbrengsten van de Spelen van 2024 en hoe verhouden die zich tot voorgaande edities?
- > Hoe hebben de Fransen de periode vóór de Spelen beleefd en welke verwachtingen hebben zij?
- > In hoeverre kijken Nederlanders uit naar de Spelen van 2024 en wat is hun houding tegenover de Spelen en het IOC?

Dit onderzoek sluit aan bij eerder onderzoek van het Mulier Instituut naar de Spelen van 2012 en 2016 en 2020.³

De Olympische en Paralympische Spelen staan in dit onderzoek centraal. Er gaat geen aandacht uit naar de Culturele Olympiade. Dat is een multidisciplinair cultureel programma met honderden activiteiten dat vóór en tijdens de Spelen plaatsvindt.

1.3 Aanpak

Voor dit onderzoek hebben we literatuurstudie uitgevoerd. Daarnaast hebben we data van het Nationaal Sportonderzoek van het Mulier Instituut gebruikt.⁴ Verder hebben we gebruik gemaakt van data van derden, onder andere van een Frans onderzoeksbureau.

Leeswijzer

In hoofdstuk 2 presenteren we feiten over de Spelen van Parijs en plaatsen we deze in historisch perspectief. Hoofdstuk 3 gaat over kosten en opbrengsten. De houding van de Franse bevolking tegenover het evenement staat centraal in hoofdstuk 4 en die van Nederlanders in hoofdstuk 5. In hoofdstuk 6 schetsen we de conclusie.

³ Hover et al. (2013); Hover et al. (2017); Dopheide et al. (2022).

⁴ We hebben het Ipsos Online Access panel geraadpleegd (n=2.005). Dit betreft respondenten van 16 t/m 79 jaar. Veldwerkperiode: 25 april – 13 mei 2024. De data hebben we gewogen op leeftijd * geslacht, leeftijd * opleiding, regio en sportfrequentie.

PARIS

Parijs 2024 in perspectief

In dit hoofdstuk staan de belangrijkste cijfers van de Spelen op een rij. Daarnaast beschrijven we wat met de Spelen wordt beoogd en welke aanvullende projecten er worden georganiseerd.

2.1 Olympische en Paralympische Spelen

Start

Op vrijdag 26 juli 2024 vindt de openingsceremonie van de Olympische Spelen plaats. De openingsceremonie op 28 augustus vormt het startschot voor de Paralympische Spelen. De kerncijfers die de omvang van het evenement schetsen staan in onderstaand kader.⁵

Kerncijfers Olympische en Paralympische Spelen 2024

- > 2,3 à 3,1 miljoen unieke bezoekers (verwacht)⁶
- > 64 procent Franse bezoekers Olympische Spelen (verwacht)
- > 83 procent Franse bezoekers Paralympische Spelen (verwacht)
- > 300.000 bezoekers openingsceremonie (verwacht)
- > 13 miljoen verkochte tickets aan bezoekers (verwacht)
- > 4 miljard televisiekijkers (verwacht)

- > 10.500 Olympische deelnemers
- > 28 Olympische sporten
- > 207 Olympische delegaties
- > 329 Olympische evenementen
- > 41 Olympische sportlocaties

- > 4.400 Paralympische deelnemers
- > 22 Paralympische sporten
- > 185 Paralympische delegaties
- > 549 Paralympische evenementen
- > 20 Paralympische sportlocaties

- > 45.000 vrijwilligers
- > 26.000 geaccrediteerde mediaprofessionals
- > 30.000 politie
- > 15.000 militairen
- > 20.000 security

⁵ Paris 2024 (2023); Paris 2024 (2024); Menocal Pareja (2024); Centre de Droit et d'Economie du Sport (2024).

⁶ Volgens Menegaux (2024) loopt dit op tot 11,3 miljoen bezoekers in de regio Île-de-France.

Locaties

In Parijs kunnen grofweg twee Olympische zones worden onderscheiden:

- Centrum: het gebied met de bekende toeristische trekpleisters, waaronder de Eiffeltoren;
- Seine-Saint-Denis: een stadsdeel in het Noordoosten van Parijs. Het Stade de France is hier gevestigd.

Seine-Saint-Denis wordt in promotiefilms van de Spelen gepresenteerd als een jong en kosmopolitisch gebied met veel kansen. Maar het is ook een gebied met veel armoede, verlaten industrieterreinen, verpaupering en slechte huisvesting.⁷ De Spelen van 2024 moeten eraan bijdragen dat dit gebied een aantrekkelijkere woon- en werkomgeving wordt.

Organisaties

Veel personen en publieke en organisaties zijn met de Spelen gemoeid. De belangrijkste zijn:⁸

- het Organising Committee for the Olympic and Paralympic Games (OCOPG): het organisatiecomité, een private organisatie zonder winstoogmerk die verantwoordelijk is voor het organiseren van de Spelen;
- de Olympic and Paralympic Delivery Authority: een publieke organisatie – Solideo genaamd – die verantwoordelijk is voor het opleveren van de accommodaties en andere infrastructuur;
- Legacy Paris 2024: een publiek-private samenwerking die is gericht op het leveren van impact en legacy op domeinen sportief, sociaal-cultureel, milieu, economie en infrastructuur.

Deelnemers

Als we de Spelen van 2024 in historisch perspectief plaatsen, valt op dat het de eerste Olympische Zomerspelen zijn waarbij de verhouding tussen mannelijke en vrouwelijke deelnemers in evenwicht is (figuur 2.1).

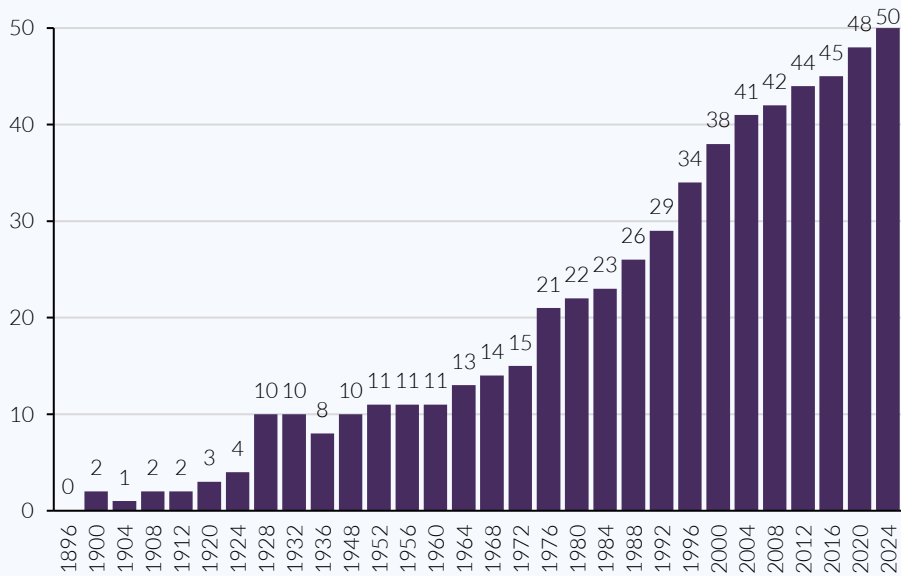
⁷ Faure (2021).

⁸ Paris 2024 (2016).

Figuur 2.1

Deelname aandeel vrouwen in Zomerspelen, 1896-2024

(in procenten)

Bron: IOC (2024a).

Organisatierechten

Het IOC verstrekt (in afstemming met het IPC) de organisatierechten voor de Spelen aan het Nationale Olympisch Comité (NOC) en het organisatiecomité (OCOPG). Omdat de Spelen wisselen van locatie en er vaak meerdere potentiële gaststeden zijn, was er in het verleden vaak competitie tussen potentiële gaststeden.⁹

Alleen al het verwerven van de organisatierechten van het evenement vraagt om een grote tijdsinvestering en tientallen miljoenen euro's. De Franse hoofdstad deed pogingen om de Spelen van 1992, 2008 en 2012 te organiseren, maar het IOC gaf de voorkeur aan respectievelijk Barcelona, Beijing en Londen. Het binnenhalen van de Spelen is eerder een marathon dan een sprint.

Animo voor organisatie

Opvallend – en vanuit het oogpunt van het IOC zorgwekkend – is dat Parijs uiteindelijk de enige mogelijke gaststad voor de Spelen van 2024 was (figuur 2.2). Aanvankelijk toonden meerdere steden interesse, maar Boedapest en Rome trokken zich terug omdat de lokale overheid de eerdere geuite steun voor het bid introk. Ook Hamburg trok zich terug, nadat een groot deel van de lokale bevolking zich in een referendum tegen de Spelen uitsprak.¹⁰

⁹ Ashworth & Voogd (2000); Chappelet & Lee (2016).

¹⁰ Könecke et al. (2015).

Dit zijn geen incidenten: ook Stockholm, Oslo, Lviv, Calgary, Graz, Sion, Krakau, Graubünden, München, Boston en Toronto trokken zich terug voor de organisatie van de Zomer- of Winterspelen, vooral vanwege te weinig politiek en/of maatschappelijk draagvlak en kostenoverwegingen. En het scheelde weinig of Brisbane had zich om kostenoverwegingen teruggetrokken voor de Spelen van 2032 (inmiddels zijn die aan de Australische stad toegekend).¹¹

De sterk verminderde interesse voor de organisatie van de Spelen is terug te voeren op vijf oorzaken:

- de positie van het IOC in een ongelijkwaardig partnership: veel eisen, weinig financiële inbreng en het afwentelen van risico's op de gaststad of -regio;
- hoge kosten en grote kostenoverschrijdingen bij eerdere Spelen waar (de belastingbetaler van) het gastland grotendeels voor opdraait;
- negatieve effecten op het milieu: natuurgebieden moeten plaatsmaken voor sportaccommodaties en er is veel vervuilend internationaal vliegverkeer;
- sociale ontwrichting: groepen met een zwakke maatschappelijke positie (o.a. dak- en thuislozen) worden onvoldoende gezien en worden benadeeld (zie hoofdstuk 4);
- corruptie: het IOC is in het verleden meermaals in vergelegenheid gebracht vanwege corruptieschandalen.

De sterk teruglopende animo voor de organisatie van de Zomerspelen contrasteert met de aanzienlijke groei van inkomsten die het IOC ontvangt uit het TOP-programma. Dat programma is een van de belangrijkste inkomstenbronnen van het IOC, namelijk de inkomsten van grote sponsors, waaronder Coca-Cola, Atos, Visa en Samsung.

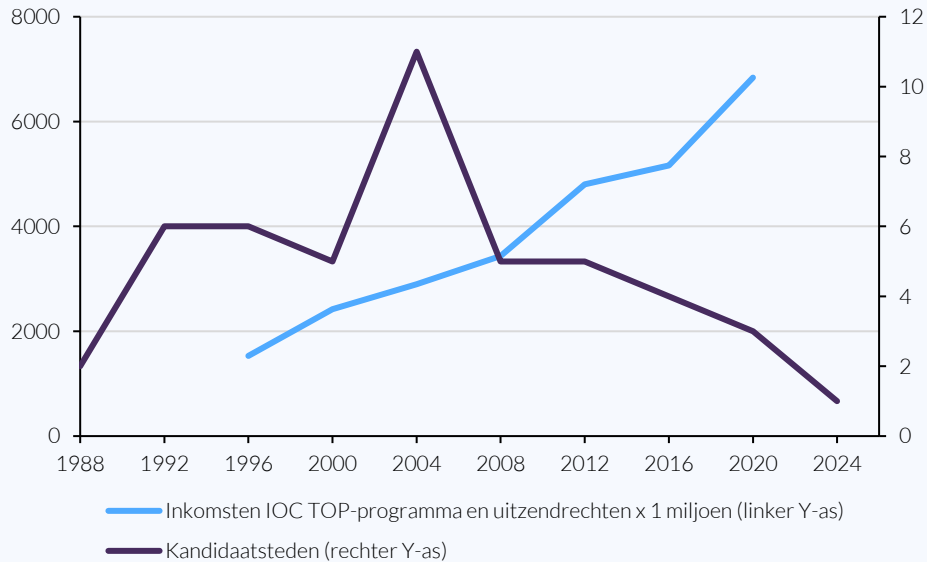
Het aantal gaststeden liep tussen 2004 en 2020 terug van elf naar drie (-73%), terwijl de inkomsten uit het TOP-programma toenamen van 2,9 miljard naar 6,8 miljard US dollar (+136%) (figuur 2.2).

¹¹ Budzier & Flyvbjerg (2024).

Figuur 2.2

Inkomsten van IOC uit TOP-programma en uitzendrechten, en aantal kandidaatsteden, 1988-2024*

(in dollars x 1 miljoen en aantallen)

Bron: IOC (2019), bewerking Mulier Instituut

* De inkomsten van het IOC hebben betrekking op een periode van 4 jaar, voorafgaand aan het jaar opgenomen in de figuur.

Hoe is het mogelijk dat A-merken zich voor meerdere jaren aan het IOC verbinden, maar dat het aantal steden dat interesse heeft om de Spelen te organiseren afneemt? Mogelijk laten de bedrijven die zich aan het IOC verbinden zich leiden door het wereldwijde miljardenbereik van de Olympische en Paralympische Spelen. En door de boodschappen over vriendschap, vrede, 'het beste uit jezelf halen' en respect die het IOC probeert uit te dragen en waar iemand moeilijk 'tegen' kan zijn (zie hoofdstuk 5). Daarnaast geniet het beeldmerk van het IOC (de vijf ringen) wereldwijd bekendheid, vergelijkbaar met de logo's van bedrijven als Apple, Mercedes en McDonald's.¹²

Kritische succesfactoren van de Zomerspelen voor het IOC en de lokale organisatie zijn de inkomsten van het lokale organisatiecomité, het aantal uur dat de *host broadcaster* aan zendtijd besteedt en het aantal verkochte tickets.¹³ Sinds 1996 nemen de inkomsten van het organisatiecomité en het televisiebereik enorm toe. Het aantal verkochte tickets fluctueert, mede door het aantal tickets dat beschikbaar wordt gesteld (figuur 2.3).

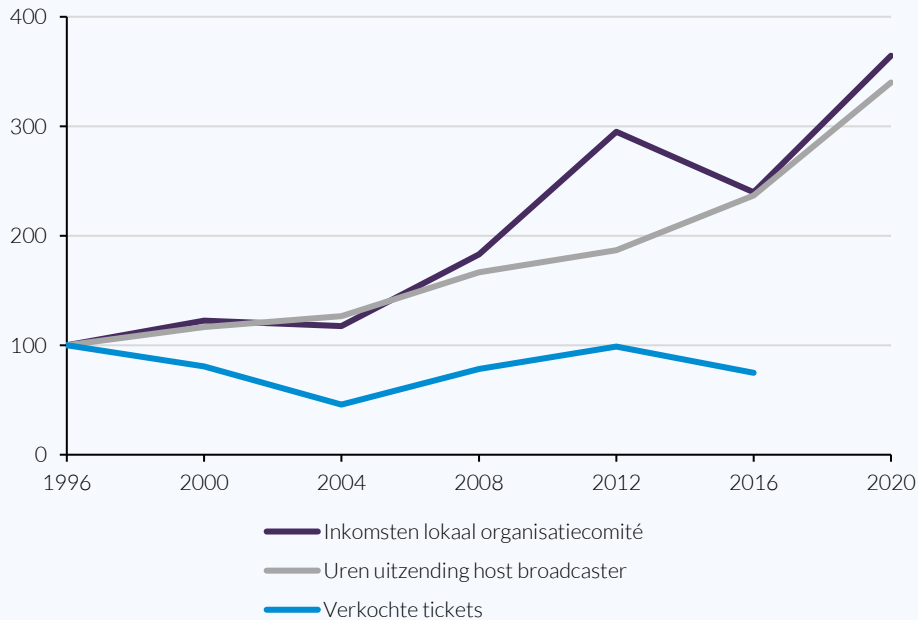
¹² Miah & García (2012).

¹³ De *host broadcaster* is de uitzendorganisatie die belast is met de productie van het verslag van de Spelen.

Figuur 2.3

Inkomsten lokaal organisatiecomité, uren uitzending *host broadcaster* en verkochte tickets Zomerspelen, 1996-2020

(in indexcijfers, 1996 = 100)

Bron: IOC (2024b). Bewerking: Mulier Instituut.

2.2 Projecten naast de Spelen

Met de Spelen van 2024 wordt niet alleen een vlekkeloos georganiseerd topsportevenement nagestreefd. Er wordt ook een positieve impact en een duurzame legacy geambieerd, omdat succesvolle Spelen ook om een positieve legacy vragen.¹⁴

Impact gaat over effecten die als gevolg van de Spelen automatisch optreden en kortstondig zijn (zoals het boeken van hotelkamers en Airbnb-locaties door bezoekers van de Spelen). Legacy betreft effecten die na het evenement blijven bestaan. Legacy kan gepland, maar ook ongepland zijn en wenselijke of onwenselijke vormen aannemen.¹⁵ Daarnaast kan legacy vóór, tijdens en na het evenement optreden. Verder kan de legacy per groep in de samenleving verschillen en ook per geografisch gebied.

¹⁴ Chappelet (2019).

¹⁵ Preuss (2007).

Seine-Saint-Denis

Een belangrijke nalatenschap van de Spelen die de lokale overheid nastreeft, betreft de opwaardering van het stadsdeel Seine-Saint-Denis. Het woon- en werkklimaat moet er verbeterd worden. Deze ambitie lijkt op die van de lokale overheid voor Oost-Londen in het kader van de Spelen van 2012. Dit toont aan dat de Spelen verweven kunnen zijn met (reeds geplande) economische en ruimtelijke plannen.

De transformatie van Oost-Londen is op hoofdlijnen geslaagd te noemen. Wel zijn er aanwijzingen dat de opwaardering van het gebied heeft geleid tot een stijging van huizenprijzen, met als gevolg dat huishoudens met een hoog inkomen die met een laag inkomen uit het stadsdeel hebben verdreven (gentrificatie).¹⁶ Het stadsdeel heeft van de Spelen geprofiteerd, maar dat ligt genuanceerder voor de oorspronkelijke inwoners. Hoe de toekomst van Seine-Saint-Denis eruit komt te zien is gissen, maar ervaringen leren dat gentrificatie plaats kan gaan vinden.

Om de gewenste legacy kracht bij te zetten worden er naast de Spelen aanvullende projecten georganiseerd. Het idee is dat de doelen voor legacy vanwege de verbinding met de Spelen sneller worden bereikt dan zonder de Spelen. Dit wordt leveraging genoemd, ofwel het benutten van de platformfunctie van een sportevenement.¹⁷

De ambities voor impact en legacy staan in de Legacy & Sustainability-strategie.¹⁸ Die is op twee pijlers gebaseerd:

- duurzame en verantwoorde organisatie;
- sociale en economische legacy.

Duurzame en verantwoorde organisatie

Er wordt gestreefd naar een minimale impact op het milieu met oog voor de (lokale) bevolking. Deze pijler heeft betrekking op onder andere de onderstaande punten.¹⁹

- Reductie van CO₂ door beperken van nieuwbouw wordt beoogd door het gebruik van bestaande accommodaties, tijdelijke accommodaties en infrastructuur. Ook wordt gelet op materiaal dat wordt gebruikt (hout en speciaal beton).
- Reductie van CO₂ door beperken van dieselgeneratoren voor energie. Er wordt geïnvesteerd in windenergie en zonne-energie.
- Reductie van CO₂ door beperken van het gebruik van auto's. Het gebruik van openbaar vervoer en de fiets wordt gepromoot en gefaciliteerd.
- Reductie van CO₂ door uitgekiende catering. Tijdens de Spelen worden 13 miljoen maaltijden en snacks aangeboden, zoveel mogelijk plantaardig. Er wordt waar mogelijk lokaal of nationaal (bij het mkb) ingekocht om transportkosten (en uitstoot) te verminderen.

¹⁶ Watt (2013).

¹⁷ Chalip (2014); Taks (2013).

¹⁸ Paris 2024 (2023); Paris 2024 (2024).

¹⁹ Een compleet overzicht is te vinden in Paris 2024 (2024).

- Reductie van CO₂ door hergebruik van plastic. Bezoekers krijgen geen plastic drinkflesjes aangeboden en overal kunnen flesjes met gratis water worden gevuld. Afval wordt gesorteerd op alle locaties.
- Gendergelijkheid en diversiteit. Elke vorm van discriminatie moet worden voorkomen, met name op basis van seksuele geaardheid en genderidentiteit.
- Infrastructurele legacy. Het Olympisch zwembad in Seine-Saint-Denis wordt na de Spelen beschikbaar voor de recreatieve zwemmer. Als de Seine schoon genoeg voor de Spelen wordt bevonden is het de bedoeling dat er ook na de Spelen in de rivier gezwommen kan blijven worden (al is ook de stroming niet zonder gevaar).

Sociale en economische legacy

Het bewustzijn van de bijdrage van sporten en bewegen aan de Franse samenleving moet worden vergroot. Sporten en bewegen kan bijdragen aan de fysieke en mentale gezondheid, solidariteit en gelijkheid. Deze pijler kent vier thema's. Deze beschrijven we hierna. Per thema lichten we een project uit.²⁰

- Sport voor onderwijs: een van de projecten is Project Generation 2024. Doel is het versterken van de verbindingen tussen het onderwijs, de sportsector en de lokale overheid met als doel om de sportdeelname onder de jeugd te vergroten. 8.700 onderwijsinstellingen doen mee (14% van alle onderwijsinstellingen in Frankrijk). Het bereik betreft 4 miljoen leerlingen en studenten (27% van alle Franse leerlingen en studenten).
- Sport voor de gezondheid: een van de projecten is 1, 2, 3, Nagez! (1, 2, 3 zwem!), met name gericht op Seine-Saint-Denis. Doel van het project is om kinderen te leren zwemmen. 48 procent van de Franse 11-jarigen kan namelijk niet zwemmen. In Seine-Saint-Denis is dit nog hoger dan het nationaal gemiddelde, oplopend tot 78 procent. Een gebrek aan zwemvoorzieningen werkt dit in de hand. Er zijn 94 projecten georganiseerd die 26.000 kinderen hebben bereikt (waarvan 3.800 in Seine-Saint-Denis).
- Sport voor inclusiviteit, gelijkheid en solidariteit: een van de projecten is Inclusive clubs. Hierin wordt sportverenigingen kennis en ervaring bijgebracht om sporters met een beperking te kunnen bedienen. Doel is om in 2024 3.000 zogenaamde inclusieve clubs – die sporters met een beperking goed kunnen opvangen - te hebben gerealiseerd.
- Sport voor het milieu: omdat de Spelen een groot aantal belanghebbenden op een positieve manier kunnen samenbrengen, wordt geprobeerd de Spelen bij te laten dragen aan het versnellen van de ecologische transformatie van sport en samenleving. 173 Franse sportevenementen (van 46 sporttakken) berekenden vóór de Spelen al hun ecologische voetafdruk. Maatregelen zouden hebben geleid tot een reductie van de ecologische voetafdruk van 24 procent.

De projecten van deze pijler worden gefinancierd met middelen van het Paris 2024 Endowment Fund. De missie van het fonds is om projecten die sport inzetten voor maatschappelijke doelstellingen (financieel) te steunen. Gesteunde projecten

²⁰ Een compleet overzicht is te vinden in de rapportage van Paris 2024 (2023).

kunnen het Impact 2024-label hanteren. Het budget bedraagt 47,7 miljoen euro. Voor elke euro is 1,87 euro cofinanciering opgehaald. Het fonds heeft 1.100 projecten gesteund, die meer dan 4,5 miljoen personen hebben bereikt (12% van de personen in die groep had een beperking).

Reflectie

Een interim-evaluatie van de pijler Sociale en economische legacy van de Legacy & Sustainability-strategie toont op het eerste gezicht indrukwekkende resultaten, waarvan we de belangrijkste hiervóór vermeldden. Welke conclusies kunnen we trekken als we hierop reflecteren?

- Het is onduidelijk in hoeverre de projecten (in deze omvang) ook zonder de Spelen van 2024 plaats hadden gevonden. De projecten worden gepresenteerd als een uitvloeisel van de Spelen, maar aangenomen kan worden dat een deel van deze projecten ook zonder het mega-evenement tot stand gekomen was. In het beste geval hebben de Spelen bestaande plannen een extra impuls gegeven.
- Als de doelen voor legacy behaald moeten worden, is het zaak om het momentum vast te houden, ook als de Olympische en Paralympische Spelen van 2024 de geschiedenisboeken in zijn gegaan. Concreet betekent dit dat de (succesvolle) projecten jaren na 2024 door moeten blijven lopen en dat daar aanvullende financiering voor nodig is. Een eenmalige 'flash in the pan'-benadering moet voorkomen worden.
- Bij diverse projecten is er de ambitie om op te schalen. Dat is eerder gezegd dan gedaan omdat de ene regio de andere niet is. Regio's verschillen wat betreft politiek klimaat, bevolkingssamenstelling, hardware (accommodatie, locatie), software (activiteiten, begeleiding) en orgware (organisatie, eigenaarschap). Het is tevens de vraag of de vrijwilligers die veel projecten uitvoeren op de langere termijn – als de Spelen van 2024 achter de rug zijn – beschikbaar zijn.
- Van veel initiatieven is het aantal projecten en het bereik (output) bekend. Dat is waardevol. Maar het is lang niet altijd duidelijk of de beoogde doelgroep en het beoogde effect (outcome) wordt bereikt. Dat is cruciaal om een effectief en efficiënt project te realiseren.
- De zwakke en kwetsbare groepen in de samenleving verdienen (blijvende) aandacht. Dit zijn personen die het minst goed toegang hebben tot basisvoorzieningen zoals onderwijs, zorg en huisvesting.
- De projecten leveren een schat aan ervaring op. Het verdient aanbeveling die vast te leggen en actief te delen.
- Er is een evaluatiecomité van negen personen ingesteld dat de evaluatie van de sociale en economische onderzoeken begeleidt. Dit zijn grotendeels gerenommeerde wetenschappelijke experts. Eén van de leden van het comité is de head of legacy van het IOC, wat de onafhankelijkheid van de groep onder druk kan zetten. Het is de vraag hoe ver de invloed van dit comité reikt, want de oplettende lezer constateert dat het comité niet verantwoordelijk is voor én niet direct betrokken is bij beslissingen rond 1) de opzet van de legacyprojecten, 2) de evaluatie en 3) de de rapportage over de evaluatie.

Kosten en opbrengsten

In dit hoofdstuk beschrijven we de kosten en opbrengsten van de Spelen. Daarbij hebben we aandacht voor zaken die in geld zijn uit te drukken en zaken waar minder makkelijk een geldbedrag aan gekoppeld kan worden. We vergelijken de kosten en opbrengsten waar mogelijk met die van eerdere Spelen.

3.1 Kosten

Economische kosten

Wat kosten de Olympische en Paralympische Spelen van 2024? Voor we deze vraag beantwoorden, beschrijven we vijf belangrijke (economische) kostenposten voor de Spelen (en aanpalende projecten):

- organisatie van het bid en de lobby;
- organisatie van het evenement;
- realisatie van de sportieve accommodaties en infrastructuur;
- realisatie van de niet-sportieve accommodaties en infrastructuur;
- uitvoeren van projecten om impact en legacy te realiseren.

Regelmatig kunnen we in de media lezen over de kosten van de Spelen die in de miljarden zouden lopen. Vaak is dat de optelsom van alle vijf kostenposten, of een groot deel ervan. In die gevallen worden de kosten voor de realisatie van de sportieve en niet-sportieve accommodaties en infrastructuur aan de Spelen toegerekend. Maar dat lijkt niet logisch, omdat van de accommodaties en infrastructuur jarenlang na de Spelen (en ervoor) gebruikt gemaakt kan worden.

Op basis van de gepresenteerde groepen kosten, waarbij we die voor sportieve en niet-sportieve accommodaties en infrastructuur samen nemen, kunnen we voorlopig de totale kosten ramen op circa 8,5 miljard euro (tabel 3.1). De grootste kostenpost zijn de accommodaties en infrastructuur, ondanks dat veel bestaande en tijdelijke sportaccommodaties worden gebruikt.²¹

De organisatie van de Spelen is voor 96 procent gefinancierd met private middelen, waaronder 750 miljoen euro van het IOC. Het budget van Solideo is voor 61 procent met private middelen gefinancierd.²²

²¹ Met name de aanpassing van Roland Garros. Dit betreft tennis, maar ook andere sporten zoals boksen en rolstoelbasketbal, en vraagt een relatief hoge investering van 446 miljoen euro (Paris 2024, 2016).

²² InsideTheGames (2024).

Tabel 3.1**Indicatie voorlopige kosten Olympische en Paralympische Spelen 2024 (van bid tot legacy), per juli 2024**

(in euro's x 1 miljard)

Kostenpost	Bedrag
Bid en lobby	0,06
Organisatie Spelen	3.966,00
Accommodaties en infrastructuur	4.513,00
Impact en legacy	0,05
Totaal	8.479,11

Bron: IOC (2017); Centre de Droit et d'Economie du Sport (2024); Paris 2024 (2023); Paris 2024 (2024). Bewerking: Mulier Instituut.

Bij de kosten van 8,5 miljard euro voor de Spelen horen twee kanttekeningen die erop wijzen dat dit een forse onderschatting kan zijn:

- Er zijn geen duidelijke richtlijnen die voorschrijven welke kosten voor de bouw van accommodaties en infrastructuur (die voor en na de Spelen gebruikt kunnen worden) meegeteld moeten worden. Financiële rekenmeesters die de kosten voor de Spelen op papier willen drukken, hebben vrij spel. De Grand Paris Express is een gigantisch project dat het openbaar vervoer in en rond Parijs moet verbeteren. Volgens een onafhankelijke expert zou een deel van de kosten van dit project – namelijk 3,8 miljard euro – als kosten voor de Spelen moeten worden gezien.²³ Maar die kosten zijn op papier (en in tabel 3.1) niet aan de Spelen verbonden. De Spelen – met de harde deadline – hebben namelijk geleid tot hogere kosten, omdat alles voor de Spelen sneller gebouwd moest worden, terwijl andere werkzaamheden werden uitgesteld. Het halen van de deadline had prioriteit. De kosten waren daaraan ondergeschikt.
- De publieke bijdrage aan de organisatie van de Spelen kan volgens de Franse rekenkamer pas na de Spelen worden bepaald. Dat komt omdat bepaalde kosten nog niet vaststaan, waaronder de 'Olympische' bonussen en salarisverhogingen van medewerkers van de overheid (duizenden politie-agenten en afvalinzamelaars). De rekenkamer sluit niet uit dat de publieke kosten 2 miljard euro hoger uitvallen dan begroot.²⁴

De grootste begrote inkomstenpost van het OCOPG worden gegenereerd door ticketverkoop (ruim 1,2 miljard euro) (tabel 3.2). De hoogste uitgaven zijn die aan locaties en infrastructuur (874 miljoen euro). Ook de personeelskosten zijn relatief hoog (609 miljoen euro), al hoeft aan de 45.000 vrijwilligers geen salaris betaald te

²³ Faure (2021).

²⁴ InsideTheGames (2024).

worden. De Spelen oefenen vaak een grote aantrekkingskracht op vrijwilligers uit. In Londen (2012) waren er 240.000 geïnteresseerden, voor de 70.000 vacatures.²⁵

Tabel 3.2

Begrote inkomsten en uitgaven lokaal organisatiecomité (OCOPG) 2024, exclusief value in kind

(in euro's x 1 miljoen)

Inkomsten		Uitgaven	
Tickets	1.243	Locaties en infrastructuur	847
Partnership	890	Personeel	609
Bijdrage IOC	750	Event venue management	398
TOP-programma	398	Technologie en informatiesystemen	333
Overig	185	Verkoop en marketing	331
Hospitality	183	Management en supervisie	253
Publieke bijdragen	171	Veiligheid	220
Licenties en merchandising	130	Games services	209
Loterijgelden	16	Creativiteit, ceremonies, speciale projecten	150
		Transport	132
		Financiën en administratie	130
		Sport	80
		Impact en legacy	50
		Vieringen	44
		Diensten broadcast en pers	33
		Internationale relaties	29
		Milieu	26
		Digitaal	24
		Merk management	16
		Commitment	15
		Cultuur	13
		Planning en coördinatie	10
		Communicatie	10
		Operationeel management	2
Totaal	3.966	Totaal	3.966

Bron: Centre de Droit et d'Economie du Sport (2024). Bewerking: Mulier Instituut.

● **Kostenoverschrijdingen**

Gecorrigeerd voor inflatie vallen de kosten (voor de organisatie en de accommodaties) tot nu toe 115 procent hoger uit dan begroot (figuur 3.1).²⁶ Die overschrijding is hoger dan in 2012 (Londen), maar minder hoog dan in 2020 (Tokio). Mogelijk dat de kostenefficiëntie van het gebruik van bestaande en tijdelijke accommodaties, waar tijdens de Spelen in 2024 nadrukkelijk op in wordt ingezet,

²⁵ Hover et al. (2013).

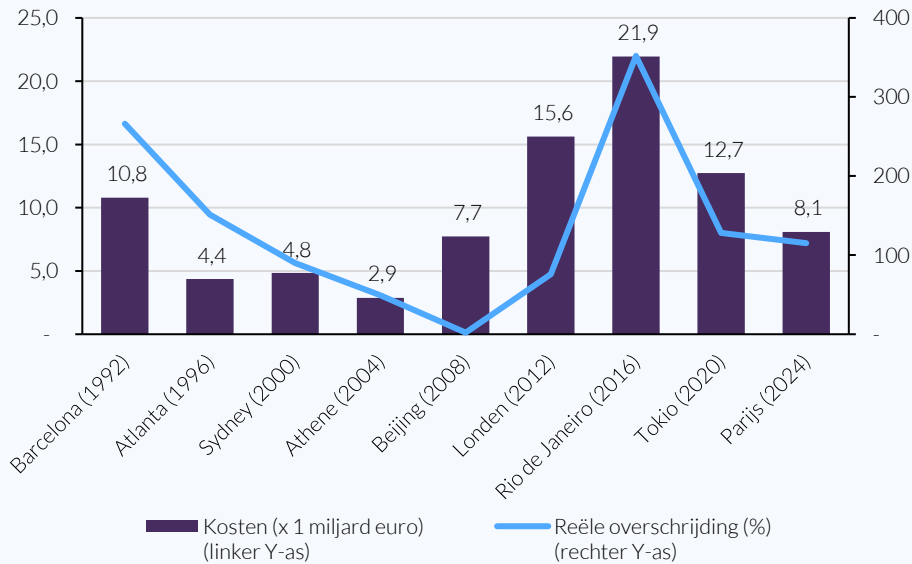
²⁶ Budzier & Flyvbjerg (2024).

wordt overschat. In vergelijking met andere meerjarige megaprojecten is de kostenoverschrijding van de Spelen relatief hoog (niet in figuur).²⁷

Figuur 3.1

Begrote kosten en reële overschrijding (inflatie verrekend), Olympische en Paralympische Zomerspelen 1992-2024

(in euro's x 1 miljard en procenten)

Bron: Budzier & Flyvbjerg (2024). Bewerking: Mulier Instituut.

De (extreme) kostenoverschrijdingen zijn opmerkelijk. Waarom vallen de kosten zoveel hoger uit?

- Voorstanders van de Spelen die de kosten begroten, zijn erbij gebaat als de kosten niet te hoog oplopen. Hogere (publieke) kosten kunnen leiden tot minder draagvlak in de politiek, in het bedrijfsleven en bij de inwoners van de gaststad of -regio. Hoe lager de kosten, hoe groter de kans dat een plan voor de Spelen wordt omarmd.
- In het verleden nog meer dan de afgelopen jaren stuwde de concurrentie tussen mogelijke gaststeden de kosten op. In een concurrentiestrijd kan er de neiging zijn om iets extra's te doen waarmee het concurrentievoordeel wordt vergroot (maar ook de kosten stijgen).
- Het tijdvak tussen de verwerving van de organisatierechten van de Spelen en de daadwerkelijke organisatie ervan neemt jaren in beslag. Er kan in die periode veel veranderen, van prijsstijgingen tot het politieke klimaat. De directeur van het organisatiecomité van de Spelen in Rio de Janeiro (2016) zei het treffend: 'we won the right to hold the games in what was the best time for Brazil in 50 years, and we are delivering it in the most complicated

²⁷ Budzier & Flyvbjerg (2024). De kosten voor de Spelen van 2024 wijken af van de kosten die in andere bronnen worden opgenomen. Dat heeft te maken met de definitie van 'kosten' en wisselkoersen.

during the past 50 years'.²⁸ Er dient voldoende financiering voor onvoorziene ontwikkelingen te worden gereserveerd.

- De harde deadline van de Spelen zorgt ervoor dat de kosten ondergeschikt worden aan de planning van de oplevering van accommodaties en infrastructuur.
- Als er meerdere gaststeden interesse hebben om de Spelen te organiseren, kan het verstrekken van de organisatierechten door het IOC worden beschouwd als een veiling. Als bidders tijdens een veiling niet over alle beschikbare informatie kunnen beschikken, is het winnende bod in verhouding met de opbrengsten voor de gaststad of -regio vrijwel altijd te hoog (de vloek van het winnende bod). Het is namelijk onhelder in hoeverre het IOC naar alle partijen (even) transparant is over de mogelijke risico's die aan de Spelen kleven. Daarover heeft het IOC veel meer kennis en ervaring opgedaan dan de afzonderlijke potentiële gaststeden of -regio's.

De kosten (en opbrengsten) zijn ongelijk verdeeld over de Franse bevolking (zie ook hoofdstuk 4). De belastingbetalers in Marseille en Lyon betalen voor wat betreft de bijdrage van de nationale overheid net zoveel mee als Parijzenaren, maar profiteren daar niet van, omdat zij niet in de hoofdstad wonen. Bovendien is het niet uitgesloten dat de investering van de nationale overheid in de Olympische stadsdelen van Parijs ten koste gaat van investeringen in andere Franse steden. Dat zagen we namelijk eerder: de opwaardering van Oost-Londen in het kader van de Spelen van 2012 was volgende de burgemeester van Londen niet gefinancierd met middelen van de nationale overheid als de Spelen er niet georganiseerd waren.²⁹

Een hardnekkig probleem van de Spelen, in ieder geval in het verleden, is het ontstaan van zogenaamde witte olifanten.³⁰ Dit is een metafoor voor een Olympische sportaccommodatie die na de Spelen structureel onderbenut blijft en leidt tot hoge kosten zonder dat er voldoende inkomsten tegenover staan.

Een voorbeeld is het Olympisch Stadion (het Vogelnest) in Beijing, waarvan de bouwkosten 460 miljoen dollar bedroegen. Het is veel te groot (90.000 plaatsen) voor de lokale voetbalclub, die tienduizend toeschouwers per wedstrijd trekt. De onderhoudskosten bedragen 10 miljoen dollar per jaar.³¹ Het merendeel van de accommodaties van de Spelen van Athene in 2004 was hetzelfde lot beschoren.³² Het lijkt in het belang van alle betrokkenen om dit te voorkomen (zie hoofdstuk 5).

Het overschrijden van begrote kosten blijft een moeilijkheid. Daar staat tegenover de Spelen wel altijd op tijd worden 'geleverd', iets wat voor veel meerjarige megaprojecten niet geldt.

²⁸ Financial Times (2016).

²⁹ Zimbalist et al. (2024).

³⁰ Miah & García (2012); Alm et al. (2016).

³¹ Zimbalist (2015).

³² Bickley & Tomlin (2012).

Niet-economische kosten

Een niet-financiële kostenpost is de overlast die Parijzenaren vóór en tijdens de Spelen ervaren (wegafsluitingen, herrie en gebouwen die in de steigers staan). Met name de duizenden zwakkeren in de samenleving (o.a. dak- en thuislozen) die zijn gedwongen te verhuizen en niks van de lusten, maar alleen de lasten van de Spelen ervaren (zie hoofdstuk 4).

Inwoners van Parijs kunnen bepaalde gebieden van 'hun' stad niet zomaar meer in, maar alleen met een QR-code en identiteitsbewijs of een bewijs van accreditatie, of tijdens de Spelen met een toegangskaart voor de Spelen.³³ Sommige Fransen zien gelijkenissen met de lockdownperiode, waaraan zij geen prettige herinneringen hebben. De last die inwoners van Parijs ervaren vanwege de tijdelijke sluiting van stations tijdens de Spelen is ook een vorm van een niet-economische kostenpost.

3.2 Opbrengsten

Economische opbrengsten

De economische impact van een sportevenement heeft betrekking op de geldstroom die dankzij het evenement naar een regio vloeit, verminderd met de geldstroom die als gevolg van het evenement de regio verlaat.³⁴ Op het eerste gezicht lijkt dat een eenvoudige berekening, maar de schijn bedriegt. Het is ingewikkeld om vast te stellen in hoeverre geldstromen zonder de Spelen niet plaats hadden gevonden.³⁵

De verwachte economische impact voor Île-de-France, waar 18 procent van de bevolking woont, in de periode 2018-2034 wordt door Franse sporteconomen geschat op 9 miljard euro, met een marge van 6,7 tot 11,1 miljard euro (tabel 3.3). Het merendeel van de verwachte impact is het gevolg van bestedingen in het kader van de organisatie van de Spelen.

Tabel 3.3

Verwachte economische impact Olympische en Paralympische Spelen 2024 voor de regio Île-de-France, 2018 – 2034, drie scenario's (laag, midden, hoog)
(in euro's x 1 miljard)

	Laag	Midden	Hoog
Organisatie	3,20	3,80	4,60
Constructie	2,10	2,50	3,00
Toerisme	1,40	2,70	3,50
Totaal	6,70	9,00	11,10

Bron: Centre de Droit et d'Economie du Sport (2024). Bewerking: Mulier Instituut.

³³ Huisman (2024).

³⁴ Késenne (2012); Agha & Taks (2018).

³⁵ Baade & Matheson (2001); Preuss (2004).

De cijfers van economische impactstudies kunnen indrukwekkend overkomen en de indruk geven dat de Spelen economisch veel kunnen opbrengen. Toch is waakzaamheid bij de interpretatie van de cijfers geboden:

- Economische impactstudies brengen geldstromen in kaart, maar inkomsten en kosten zijn geen absolute categorieën. Hierdoor is het niet helder wie er geld verdient en wie niet.³⁶ Het verleden van de Spelen leert dat de belastingbetaler niet zelden opdraait voor de kosten en rechtheouders (IOC, sportfederaties) en sponsors er met de buit vandoor gaan.³⁷ Dat de economische impact van de Spelen in een stad ongelijk is verdeeld, bleek bijvoorbeeld tijdens de Spelen in Londen in 2012. Hotels, winkels en restaurants nabij de Olympische locaties noteerden hoge omzetten, wat bij de Spelen meestal het geval is.³⁸ Maar de London Zoo, de Royal Botanical Gardens, de theaters en Westminster Abbey kampten met een terugloop van bezoekers in de periode van de Spelen.³⁹ De Olympische metrolijn die voor de Spelen van 2016 in Rio de Janeiro is aangelegd (kosten: 4 miljard euro), was handig voor sporters en bezoekers tijdens de Spelen, omdat die Olympische locaties met elkaar verbond. Maar als geredeneerd was vanuit de wensen van de lokale inwoners voor openbaar vervoer in de stad na de Spelen, was die metrolijn waarschijnlijk elders aangelegd (of was het geld anders besteed).⁴⁰
- Aansluitend op het bovenstaande: de studie toont aan wat de geschatte economische impact is voor de regio Île-de-France. Maar 82 procent van de Fransen woont daar niet. Als er regio's en groepen zijn die financieel profiteren, zijn er ook altijd groepen en regio's die de rekening betalen. Een inkomstenstroom kent immers twee kanten. De economische impact voor Frankrijk als geheel ligt veel lager dan die voor Île-de-France. En voor bepaalde Franse regio's is niet uit te sluiten dat die negatief is.
- Economische impactstudies worden niet altijd door een onafhankelijke organisatie op de correcte manier uitgevoerd. In die gevallen kunnen de onderzoeken worden gebruikt om de economische impact van de Spelen positiever te schetsen dan het geval is (window dressing).⁴¹ Het Centre de Droit et d'Economie du Sport, dat voor de Spelen van Parijs de economische impact inschatte, lijkt dat op het eerste gezicht goed te hebben gedaan.⁴² Uit het onderzoek is echter niet af te leiden of er rekening mee gehouden is dat andere evenementen door de Spelen uit Parijs worden verdrongen. Die verdrongen evenementen zijn ook goed voor een economische impact, en die zou verrekend moeten worden. De Spelen hebben zelfs de laatste etappe van de Tour de France uit de hoofdstad verdreven, een onderbreking van een wielerveditie. De laatste etappe van de fameuze ronde wordt in 2024 in Nice verreden. Daarnaast zou Lollapalooza, een van de grootste muziekfestivals

³⁶ Chalip & Leyns (2002); Oldenboom (2006).

³⁷ Horne & Whannel (2016).

³⁸ Baade et al. (2008).

³⁹ Association of Leading Visitor Attractions (2012).

⁴⁰ Hover et al. (2017).

⁴¹ Coalter (2007).

⁴² Bijvoorbeeld door lokale financiering niet mee te tellen en rekening te houden met weglekeffecten.

ter wereld (honderdduizenden bezoekers), in Parijs plaatsvinden, maar dit is vanwege de Spelen geannuleerd.

● **Wereldwijd onder de aandacht**

De Spelen zijn een garantie voor een wereldwijde media-aandacht tijdens het hele evenement. Parijs en andere Franse locaties staan wekenlang in de belangstelling van de media. Dit showcase-effect is voor veel gaststeden een belangrijke opbrengst, mits het evenement vlekkeloos verloopt.⁴³ De aandacht in de media wordt soms in een (fictief) geldbedrag uitgedrukt, dat in de miljarden euro's kan lopen.

● **Toerisme**

Volgens de economische impactstudie dragen de Spelen bij aan het toerisme. In hoeverre dat het geval is, is niet eenvoudig te berekenen, omdat de Spelen leiden tot een ingewikkelde dynamiek van verplaatsingen van groepen personen. In de literatuur is te vinden dat er tien groepen personen zijn wiens (reis)gedrag door de Spelen beïnvloed wordt.⁴⁴ Voorbeelden zijn:

- de 'weglopers': inwoners van de gaststad die de stad ontvluchten en dat zonder de Spelen niet hadden gedaan;
- de 'thuisblijvers': inwoners die juist in de stad blijven en zonder de Spelen waren vertrokken;⁴⁵
- de 'bezoekers': personen die de Spelen bezoeken en anders niet gekomen waren;
- de 'verlengers': personen die sowieso naar de stad waren gekomen, maar vanwege de Spelen langer blijven.

Daarnaast is het van belang het binnenlands en buitenlands toerisme te onderscheiden, net als het verschil tussen het aantal toeristen en het aantal overnachtingen van toeristen. Het aantal buitenlandse vliegtuigboekingen naar Parijs is bijvoorbeeld betekenisvol, maar zegt niks over de verblijfsduur. Ook de boekingen van hotels en Airbnb's geven maar beperkt inzicht, onder andere omdat veel Fransen van plan zijn om tijdens de Spelen bij familie of vrienden te logeren.

Volgens Airbnb is het aantal Airbnb-aanbieders in Parijs in het eerste kwartaal van 2024 40 procent hoger dan in het eerste kwartaal van 2023. Het aantal geboekte overnachtingen zou vijf keer hoger zijn (Airbnb, 2024).

● **Barcelona 1992**

De Spelen van Barcelona in 1992 worden gezien als een goed voorbeeld waarbij de Spelen hebben bijgedragen aan de toeristische ontwikkeling van de stad.⁴⁶ Maar

⁴³ Hiller (1989).

⁴⁴ Preuss (2005).

⁴⁵ Burgemeester Anne Hidalgo riep bijvoorbeeld inwoners van Parijs op om tijdens de Spelen in de stad te blijven, omdat opiniepeilingen erop wijzen dat veel Parijzenaren van plan zijn de hoofdstad te ontvluchten vanwege verwachte drukte op de wegen en in het openbaar vervoer, prijsstijgingen en zorgen over veiligheid.

⁴⁶ Miah & García (2012). Dat wordt ook van Sydney (2000) wel eens gezegd.

zelfs van die stad veronderstellen sommigen dat deze ook zonder de Spelen dezelfde toeristische ontwikkeling had doorgemaakt, zij het veel minder snel.⁴⁷

Barcelona was uniek, omdat de Spelen de stad dienden: de investeringen voor de Spelen waren grotendeels dezelfde als die zonder de Spelen gedaan zouden zijn.⁴⁸ De Spaanse stad was bovendien een bloem in de knop: de stad was nog relatief onontdekt én had een grote groeipotentie vanwege het prettige klimaat, de aantrekkelijke ligging aan de kust, de ruime hotelcapaciteit en de bijzondere architectuur. Bovendien hielp het dat Spanje na de Spelen lid werd van de Europese Economische Gemeenschap (voorloper van de Europese Unie) en de bereikbaarheid per vliegtuig sterk verbeterd werd.

Niet-economische opbrengsten

Een beperking van de economische wetenschap is dat inkomsten en uitgaven (zoveel mogelijk) in euro's worden gemeten. In economische impactstudies worden belangrijke opbrengsten (en kosten) die niet goed in geld zijn uit te drukken meestal genegeerd.⁴⁹

De essentie van veel topsportevenementen is wellicht de gezamenlijke viering van een groot sportief feest dat leidt tot een groei van het psychologisch inkomen.⁵⁰ Evenementen kunnen bij velen leiden tot (tijdelijke) gevoelens van trots, saamhorigheid en plezier (het zogenaamde feel-good-effect), zowel onder bezoekers als onder lokale inwoners.⁵¹

De organisatie van de Spelen leidt niet automatisch tot meer recreatieve sporters in het gastland of in de gaststad.⁵² Dat is zelfs bij de Spelen van 2012 in Londen niet gelukt, terwijl dat evenement het eerste in de geschiedenis van de Spelen was dat nadrukkelijk die ambitie had en tientallen miljoenen investeerde in sportmarketingcampagnes en sportaccommodaties.⁵³

Dit betekent niet dat er geen mogelijkheden zijn om de Spelen aan te wenden voor sportstimulering. Er zijn kansen blijven liggen door gebrekkig beleid.⁵⁴ In 2012 zette de nationale overheid in op meer leden van sportverenigingen, maar een nieuw lid is niet altijd een nieuwe sporter. Ook vertrouwde ze er te veel op dat de Spelen 'vanzelf' zouden leiden tot meer sporters.⁵⁵

Het Olympisch zwembad – begrote publieke kosten: circa 130 miljoen euro – dat voor de Spelen van 2024 wordt gebouwd in Seine-Saint-Denis, wordt na de Spelen beschikbaar gesteld voor alle recreatieve sporters. Als de toegangsprijs enigszins

⁴⁷ Duran (2002); Preuss (2004); Zimbalist (2024).

⁴⁸ Preuss (2004).

⁴⁹ De Boer, Koning & Mierau (2018).

⁵⁰ Burgan & Mules (1992); Kidd (1992); Allmers & Maennig (2009).

⁵¹ Elling et al. (2014); Dolan et al. (2016); Crompton (2004).

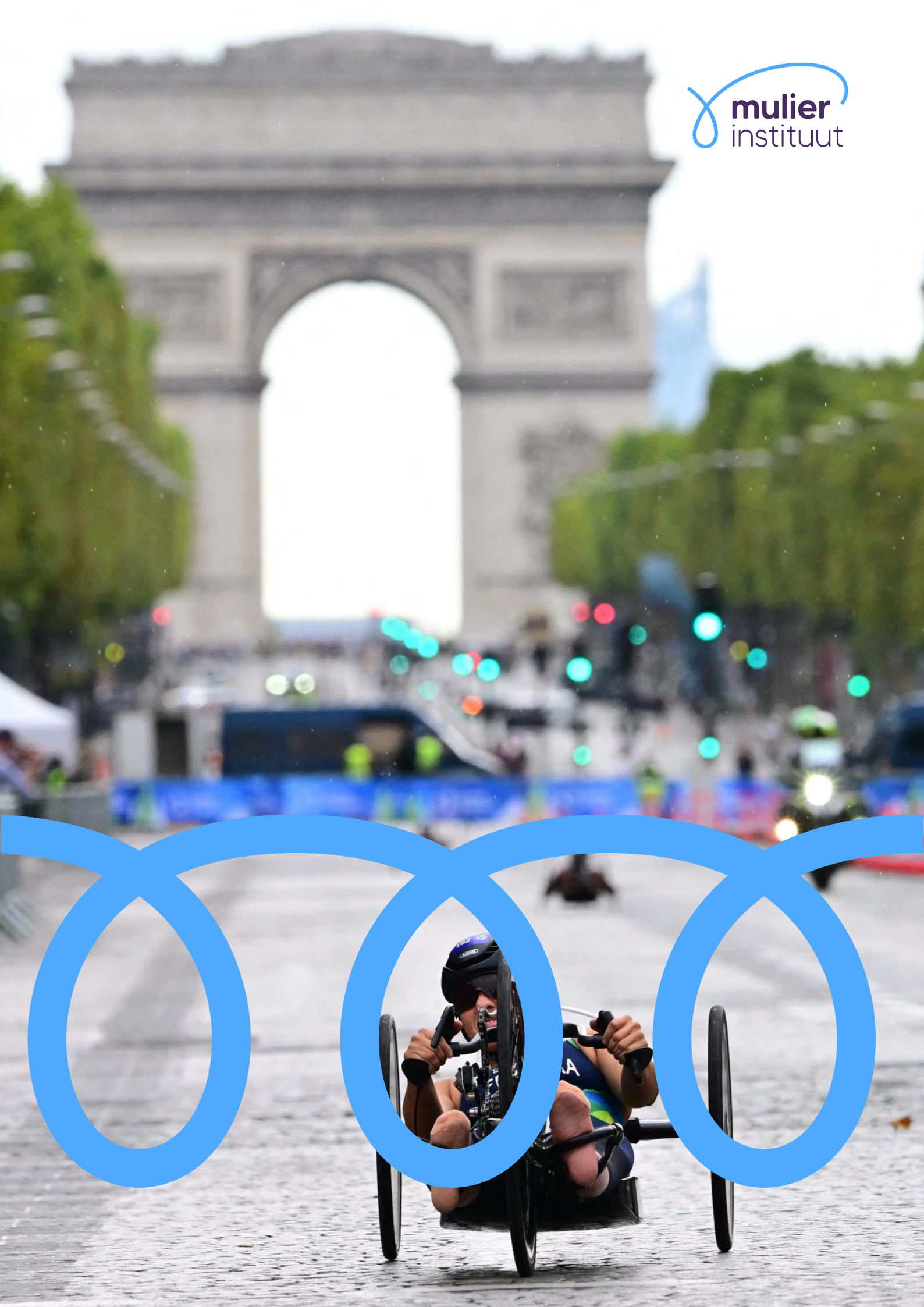
⁵² Weed (2009); Frawley (2013); Potwarka et al. (2018).

⁵³ Harris (2017); Harris & Houlihan (2016).

⁵⁴ Weed (2014); Chen & Henry (2016).

⁵⁵ House of Commons, Committee of Public Accounts (2023).

betaalbaar is (zeker voor lokale inwoners met een relatief laag inkomen!), kunnen daar veel zwemmers plezier aan beleven. Geredeneerd vanuit het idee van sportstimulering in plaats van vanuit de Spelen kun je je afvragen of drie kleinere zwembaden, verspreid over de stad, in plaats van één enorm Olympisch bad een betere investering was geweest.

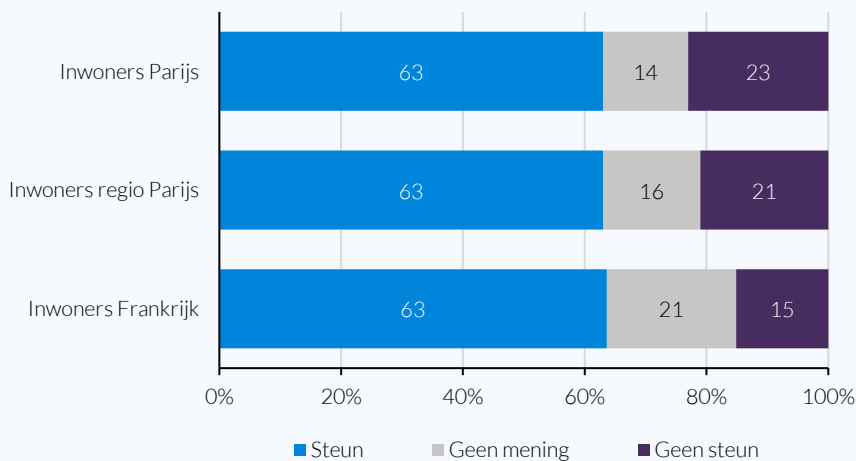
Houding Franse bevolking

In dit hoofdstuk beschrijven we de steun van de Franse bevolking voor de Spelen. Ook schetsen we het sentiment over het evenement, net als de verwachte opbrengsten. Verder gaat de aandacht uit naar sociale uitsluiting en weerstand tegen het evenement.

4.1 Steun

Tijdens de bidfase (2017) steunde 63 procent van de Fransen de organisatie van de Spelen in 2024. 15 procent was tegen en 21 procent had geen mening. Voor de inwoners van Parijs was dit beeld vergelijkbaar (figuur 4.1).

Figuur 4.1
Steun voor Olympische en Paralympische Spelen in Parijs in 2024, in februari 2017, inwoners van Frankrijk, regio Parijs en Parijs
 (in procenten)

Bron: IOC (2017). Bewerking: Mulier Instituut.

4.2 Houding

In 2023 en 2024 lijkt het sentiment niet meer hetzelfde als in 2017. In mei 2024 was 24 procent van de Franse bevolking enthousiast over de Spelen. 30 procent was sceptisch en 46 procent was neutraal (onverschillig) (figuur 4.2). Het enthousiasme onder mannen was in 2024 groter dan bij vrouwen (30%-20%; niet in figuur).

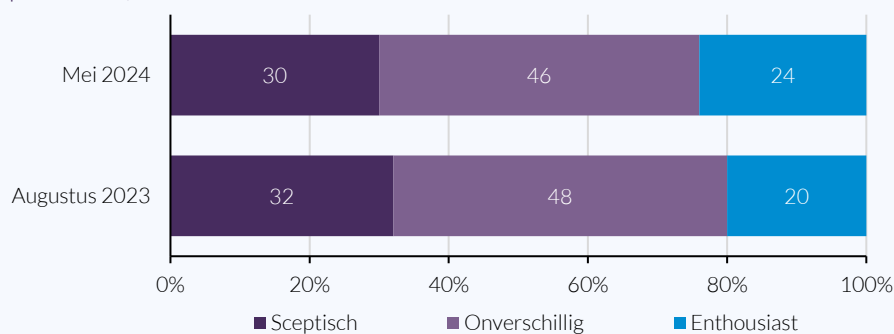
De cijfers lijken niet te wijzen op een Olympische koorts onder de Franse bevolking. Niet alle Fransen tonen interesse voor sport. In juni en juli 2024 was er mogelijk meer sprake van een verkiezingskoorts, omdat dat alle Fransen aangaat.⁵⁶

Verwacht mag worden dat de houding van de Fransen tijdens de Spelen wordt beïnvloed door het aantal Franse Olympische medailles. Onafhankelijk onderzoek wijst erop dat de doelstelling voor het aantal Franse medailles hoog gegrepen is.⁵⁷ Dit kan de kans op teleurstelling tijdens en na de Spelen vergroten.

Figuur 4.2

Houding tegenover Olympische Spelen 2024 in Frankrijk, in augustus 2023 en mei 2024, inwoners Frankrijk van 18 jaar en ouder

(in procenten)

Bron: Elabe (2023), Elabe (2024). Bewerking: Mulier Instituut

Bijna drie kwart van de Fransen vindt de kaartjes voor Olympische wedstrijden te duur. Verwacht mag worden dat dit aandeel bij huishoudens met een relatief laag vrij besteedbaar inkomen hoger ligt. De prijzen van de kaartjes (en de beleving daarvan) schuren met het doel van het IOC om de Spelen voor zoveel mogelijk mensen toegankelijk te maken.⁵⁸ Ook World Athletics deed zijn beklag, omdat de tickets voor atletiek in 2024 de duurste in de geschiedenis van de Spelen zijn.⁵⁹

Daarnaast vindt 71 procent van de Fransen de kosten voor de Spelen te hoog. Dit kan niet los worden gezien van de kostenstijgingen (zie hoofdstuk 2). Verder geeft meer dan de helft aan dat de ecologische impact van het evenement te groot is (ruim een kwart weet dit niet) (tabel 4.1).

⁵⁶ Op 30 juni en 7 juli vonden de eerste en tweede ronde van de Franse parlementsverkiezingen plaats.

⁵⁷ Andreff et al. (2024).

⁵⁸ IOC (2024).

⁵⁹ Menocal Pareja (2023).

Tabel 4.1**Houding tegenover aspecten Olympische Spelen 2024, in augustus 2023 en mei 2024, inwoners Frankrijk van 18 jaar en ouder**

(in procenten)

	Augustus 2023	Mei 2024
Prijs van kaartjes is te hoog	73	73
Prijs van kaartjes is betaalbaar	9	11
Weet niet	18	16
Kosten organiseren Spelen zijn te hoog	68	71
Kosten organiseren Spelen zijn redelijk	14	15
Weet niet	18	14
Ecologische impact Spelen is te groot	48	51
Ecologische impact Spelen is beperkt	22	22
Weet niet	30	27

Bron: Elabe (2023), Elabe (2024). Bewerking: Mulier Instituut.

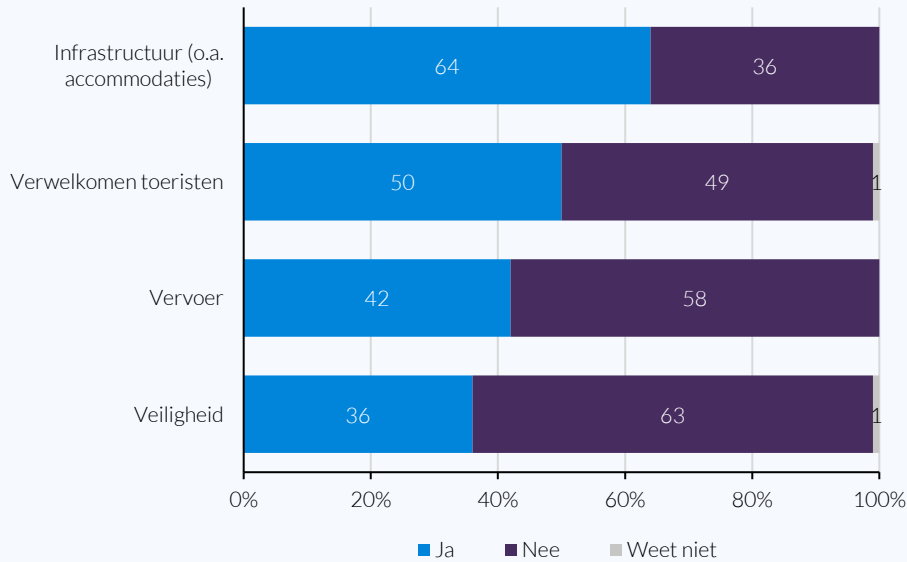
Fransen lijken zich vooral zorgen te maken over het garanderen van de veiligheid van de sporters, bezoekers en inwoners (figuur 4.3). Deze zorgen zijn mogelijk mede ingegeven door de problemen rond de finale van de Champions League in 2023 in het Stade de France in Parijs.⁶⁰ Ook kunnen er Fransen zijn die zich de terroristische aanslagen in Parijs in 2015 (en in Nice in 2016) herinneren. Die leidden tot vele doden en gewonden.

⁶⁰ Het *crowd management* liep mis. Lokale inwoners gingen met voetbalsupporters op de vuist, er waren problemen met het scannen van tickets en er was een staking van personeel van vervoersbedrijven. De Franse politie moest (hard) ingrijpen om escalatie te voorkomen.

Figuur 4.3

Mate waarin Fransen vinden dat Frankrijk er in juli 2024 klaar voor is om de Olympische Spelen te organiseren, in augustus 2023, inwoners Frankrijk van 18 jaar en ouder

(in procenten)

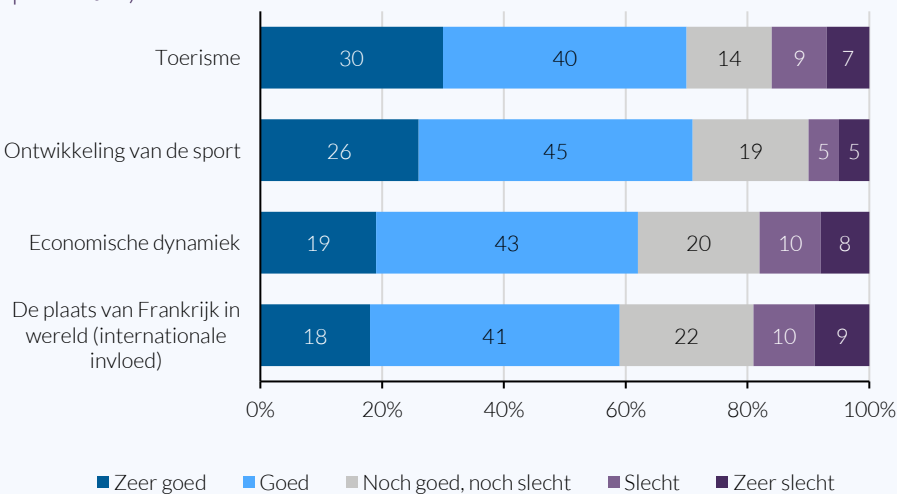
Bron: Elabe (2023). Bewerking: Mulier Instituut.

De Fransen verwachten dat de Spelen goed zijn voor het toerisme (70%) en voor de ontwikkeling van de sport (71%) (figuur 4.4).

Figuur 4.4

Mate waarin Fransen denken dat de Olympische Spelen goed of slecht zijn voor aspecten, in mei 2024, inwoners Frankrijk van 18 jaar en ouder

(in procenten)

Bron: Elabe (2024). Bewerking: Mulier Instituut.

Het bevolkingsonderzoek van mei 2024 leert verder dat 52 procent van de Fransen er trots op is dat de Spelen daar worden georganiseerd (47% is niet trots, 1% weet het niet). Daarnaast is 52 procent van de Fransen van plan de Spelen te bezoeken en/of te volgen via de media (47% is dat niet van plan, 1% weet het niet) (niet in figuur).

4.3 Sociale uitsluiting

Zes jaar vóór de Spelen sprak de burgemeester van Parijs met grote woorden over de Olympische ambities van de stad. De Spelen zouden een 'springplank voor de economie moeten worden'. En 'alle Fransen' zou van de kansen moeten profiteren, waaronder inwoners van achterstandswijken, werklozen en personen met een beperking.⁶¹

Kwetsbare Fransen met een zwakke maatschappelijke positie worden bij projecten voor impact en legacy betrokken. Maar volgens een collectief dat zich heeft verenigd in de organisatie *Le revers de la médaille* ('de andere kant van de medaille'), is dat een schaamlap voor activiteiten die onvoldoende rekening houden met mensenrechten. Het gaat met name om de rechten van daklozen, thuislozen, verslaafden, sekswerkers en personen die voor hun inkomen afhankelijk zijn van de openbare ruimte.

Aan *Le revers de la médaille* zijn tachtig organisaties verbonden, waaronder het Franse *Leger des Heils*. Het collectief wijst erop dat duizenden personen zijn gedwongen om als gevolg van de Spelen van 2024 de Franse hoofdstad te verlaten.

Alleen al in een jaar tijd zouden 12.500 personen (waarvan 3.400 minderjarigen) mensonterend zijn behandeld, en een deel van hen is gedwongen om hun verblijfplaats te verlaten.⁶² Het gaat vaak om tentenkampjes in parken en onder bruggen die worden opgedoekt. Die groep wordt onder politiebegeleiding gedwongen in een bus te stappen om te worden ondergebracht in opvanglocaties in andere Franse steden. Sociale netwerken – soms in jaren opgebouwd – worden vernietigd. Een dergelijke dynamiek kan een leven (blijvend) beschadigen. Ook wijst *Le revers de la médaille* erop dat belangrijke voorzieningen (voedseluitgifte, zorglocaties) voor deze groep als gevolg van de Spelen zijn gesloten.

De *Olympic Games* leiden zo gezien tot *Olympic shames*. Temeer omdat het motto van het IOC (sinds 2021) is uitgebreid met het woord 'samen' en onder andere staat voor solidariteit: *Faster, Higher, Stronger – Together*.⁶³

Le revers de la médaille stelt zich overwegend constructief op door mogelijke oplossingen aan te reiken. Het collectief roept onder andere op om een Olympisch solidariteitsfonds op te richten waarmee kan worden geïnvesteerd in een positieve

⁶¹ Butler (2018).

⁶² *Le revers de la médaille* (2024).

⁶³ In het Latijn: *Citius, Altius, Fortius – Communiter*.

Olympische legacy voor de zwakkeren in de samenleving. Bijvoorbeeld door fatsoenlijke huisvestingsmogelijkheden te realiseren voor 20.000 personen.

Helaas is deze dynamiek in Frankrijk geen uitzondering. Criticasters wijzen erop dat de Olympische en Paralympische Spelen in het algemeen vooral welvarende burgers bedienen, ten koste van degenen met een wankel maatschappelijke positie.⁶⁴ Het verleden leert dat traditionele woonwijken vaker plaats moeten maken voor Olympische plannen. In Barcelona, Beijing, Rio de Janeiro en Londen zijn wijken weggevaagd en waren tienduizenden genoodzaakt om te verhuizen.⁶⁵ Het veelgenoemde feel-good-effect dat de Spelen teweeg kunnen brengen, ervaart niet iedereen.

De Olympische en Paralympische weerstand reikt in Frankrijk al verder dan de Zomerspelen van 2024. Een regio in de Franse Alpen heeft zich officieel kandidaat gesteld voor de Winterspelen van 2030. De kans is groot dat het IOC de Winterspelen van 2030 aan de regio toewijst. Onder het motto 'Niet hier, noch elders' is de oppositie georganiseerd. Er zijn onder andere zorgen over het milieu, zoals het aantasten van natuurgebieden en de reductie van watervoorraden. De tegenstanders vinden dat andere zaken dan de Spelen prioriteit moeten krijgen, waaronder huisvesting, gezondheidszorg, onderwijs en innovaties op het gebied van duurzaamheid (o.a. biologische landbouw, reductie van energiegebruik).

⁶⁴ Lenskyj (2010); Zimbalist (2010).

⁶⁵ Miah & García (2012); Zimbalist et al. (2024).

Nederlands perspectief

In dit hoofdstuk beschrijven we de bekendheid van de Nederlandse bevolking met de Spelen. Daarnaast becijferen we hoeveel Nederlanders verwachten de Spelen te bezoeken en te volgen via de media. Vervolgens komt de houding van Nederlanders tegenover de Spelen, het IOC en de Spelen in Nederland aan bod.⁶⁶

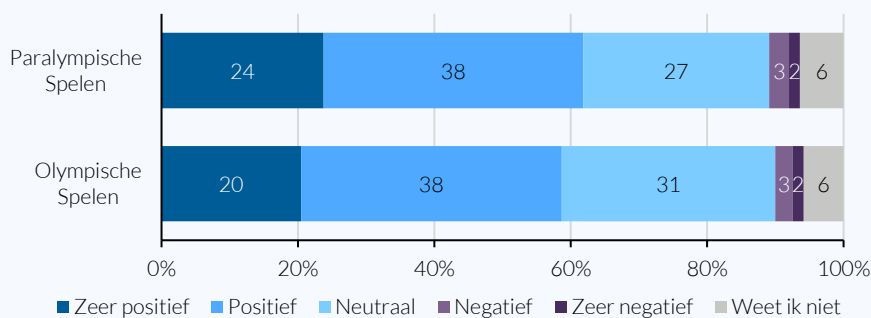
5.1 Bekendheid en volgintentie Parijs 2024

In het voorjaar van 2024 was 74 procent van de volwassen Nederlanders ervan op de hoogte dat de Spelen in 2024 in Parijs plaats zouden vinden. Bijna zes op de tien waren van plan de Spelen te volgen via de media of door het evenement te bezoeken. Sporters zijn vaker van plan de Spelen te volgen dan niet-sporters (65%-43%), en hoger opgeleiden vaker dan lager opgeleiden (65%-45%).

5.2 Houding tegenover de Spelen

Ongeveer zes op de tien volwassen Nederlanders staan in april 2024 in het algemeen (zeer) positief tegenover de Paralympische Spelen (62%) en de Olympische Spelen (59%) (figuur 5.1). Zowel over de Olympische als over de Paralympische Spelen zijn sporters positiever dan niet-sporters (niet in figuur).

Figuur 5.1
Houding tegenover de Paralympische Spelen en Olympische Spelen in het algemeen, Nederlandse bevolking 12 t/m 79 jaar
 (n = 2.005, in procenten)

Bron: Mulier Instituut, NSO, april 2024.

⁶⁶ Dit hoofdstuk is deels gebaseerd op Heijnen & Hover (2024).

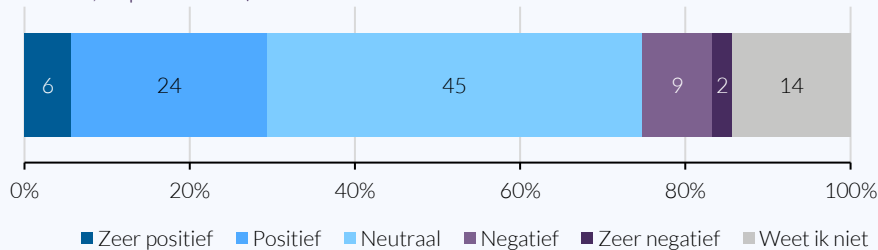
5.3 Houding tegenover het IOC

30 procent van de volwassen Nederlanders is positief over het IOC in het algemeen, terwijl 11 procent (zeer) negatief is (figuur 5.2). Sporters zijn positiever dan niet-sporters (niet in figuur).

Figuur 5.2

Houding tegenover het IOC in het algemeen, Nederlandse bevolking 12 t/m 79 jaar

(n = 2.005, in procenten)

Bron: Mulier Instituut, NSO, april 2024.

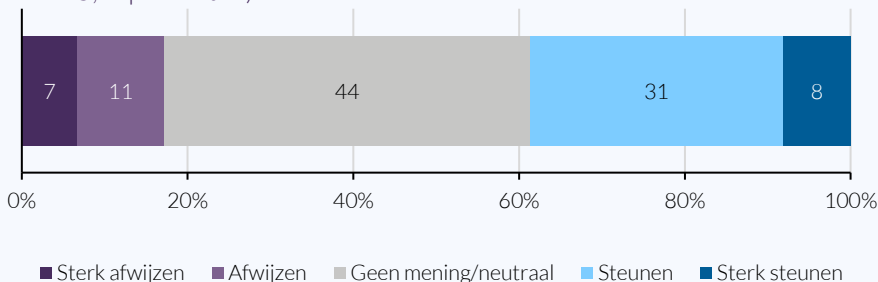
5.4 Houding tegenover Spelen in Nederland

Bijna vier op de tien volwassen Nederlanders (39%) steunen het idee van Olympische en Paralympische Zomerspelen in Nederland (figuur 5.3). Het gaat om een denkbeeldige situatie, want het Olympisch Plan 2028 is al meer dan tien jaar niet meer actueel (zie hoofdstuk 1) en er zijn geen vervolgplannen.

Figuur 5.3

Steun voor en afwijzing van Nederland als gastland voor de Olympische Zomerspelen (geen specifiek jaar genoemd), Nederlandse bevolking 16 t/m 79 jaar

(n = 2.005, in procenten)

Bron: Mulier Instituut, NSO, april 2024.

In de afgelopen tien jaar is de steun voor een Zomerspelen in Nederland niet veel veranderd (niet in figuur). Eerder onderzoek, uit 2012, wees uit dat tegenstanders

in Nederland vooral wijzen op de kosten voor de belastingbetaler. Voorstanders denken dat de Spelen bijdragen aan de werkgelegenheid.⁶⁷

Het IOC nader belicht

Het IOC is gehuisvest in Lausanne en telt meer dan 500 medewerkers.⁶⁸ De organisatie is gefinancierd met private middelen en presenteert zichzelf als een vereniging zonder winstoogmerk.

De totale activa in 2022 bedroegen 5,3 miljard US dollar en de omzet in dat jaar was 2,4 miljard US dollar. 90 procent van de inkomsten vloeit terug naar de sport, waaronder naar de aangesloten internationale sportfederaties en de 206 Nationale Olympische Comités.⁶⁹

De 105 IOC-leden zijn personen met politieke topfuncties in hun land van herkomst. Hierdoor, en door samenwerkingen met de Verenigde Naties, is het beleid van het IOC nauw verweven met geopolitiek beleid.

Criticasters hebben moeite met de presentatie van het IOC als een organisatie zonder winstoogmerk, met opportunistisch handelen om torenhoge inkomsten binnen te halen, en met het negeren van de belangen van zwakkeren in de samenleving.

Sponsordeals leiden tot een gigantische inkomstenstroom, net als de verkoop van uitzendrechten van de Spelen. Nog meer dan de inkomstenstroom liggen de uitgaven onder vuur, ook omdat het IOC die niet allemaal tot in detail deelt. Elke IOC-directeur ontvangt jaarlijks tonnen aan salaris, oplopend tot een jaarsalaris van 1,5 miljoen euro.⁷⁰ De Olympische en Paralympische sporters, de kurk waarop de Spelen drijft, ontvangen daarentegen geen startgeld en geen prijzengeld.⁷¹ Klaarblijkelijk bieden de Spelen 'iets' wat ervoor zorgt dat duizenden topsporters er alles aan doen om te schitteren op het Olympisch en Paralympisch podium.

Om de uitdagingen rond de Spelen aan te pakken (vooral de teruglopende interesse in organisatie van de Spelen) publiceerde het IOC in 2014 de Agenda 2020. Daarna volgden updates: in 2018 The New Norm en in 2021 de Agenda 2020+5. De belangrijkste aandachtspunten zijn de hoge kosten (en overschrijdingen), onbenutte sportaccommodaties na de Spelen, en het wantrouwen jegens het IOC (o.a. door corruptie en gebrekkige transparantie).

⁶⁷ Elling & Van Rens (2012).

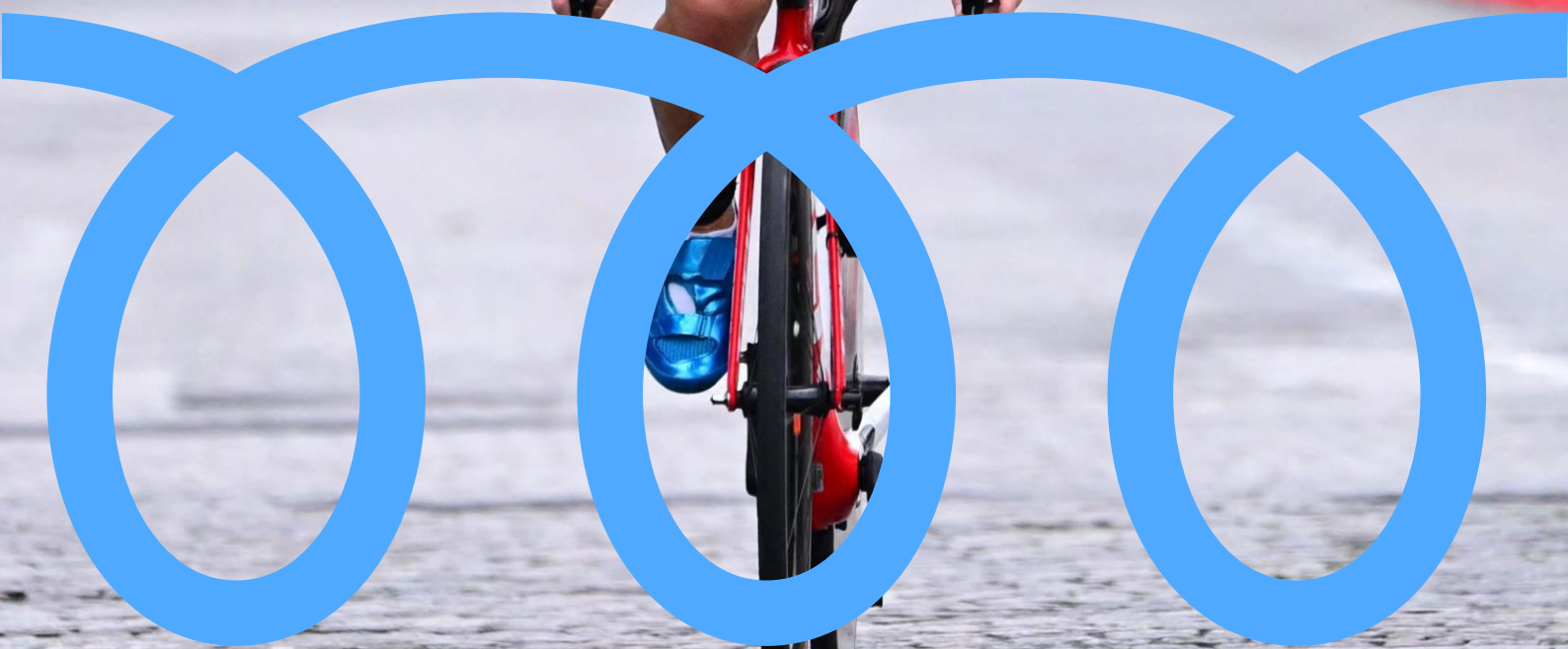
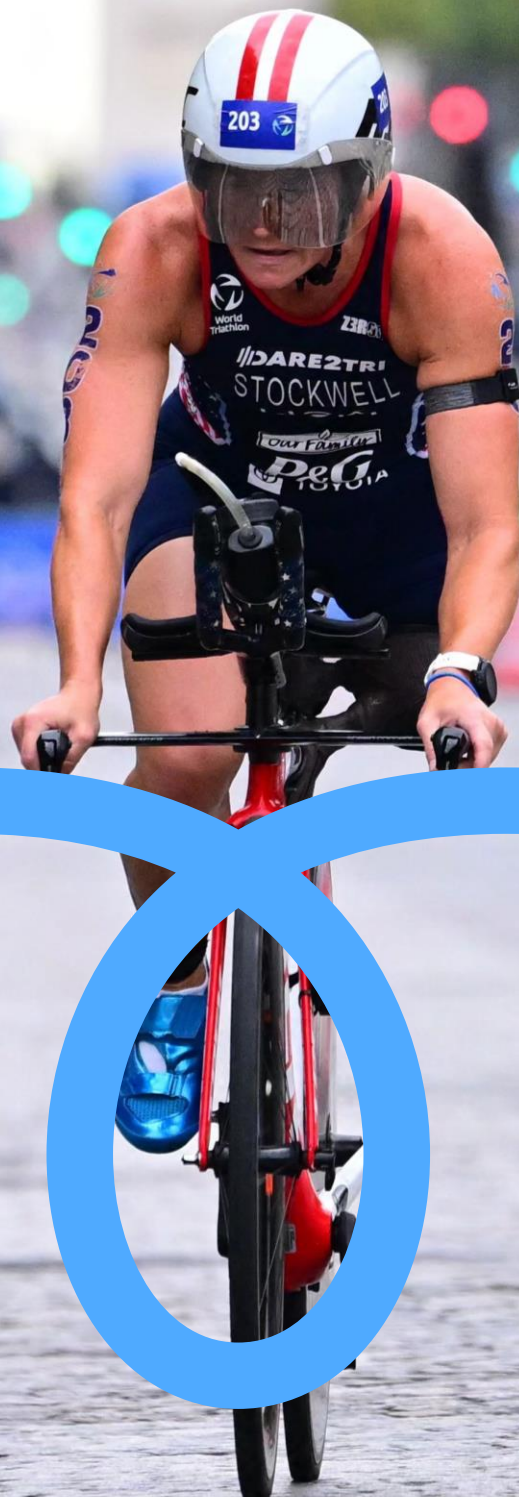
⁶⁸ Chappelet (2016).

⁶⁹ IOC (2023).

⁷⁰ Weinreich (2024).

⁷¹ Ter vergelijking: Wimbledon had in 2024 een prijzenpot van ruim 50 miljoen euro (Wimbledon, 2024).

Van de activiteiten van het IOC zijn de Olympische en Paralympische Spelen vanwege het wereldwijde bereik het meest zichtbaar. Andere belangrijke projecten zijn Olympic Solidarity (financiële steun van projecten van de aangesloten Nationale Olympische Comit es) en Olympism365 (financiële steun voor projecten die bijdragen aan de duurzame ontwikkelingsdoelen). Over deze projecten wordt in vergelijking met de Spelen vaker met een positieve toon gesproken.

Conclusie en blik vooruit

In dit hoofdstuk beantwoorden we de onderzoeksvragen in het kort. Vervolgens schetsen we welke lessen de Nederlandse sportevenementensector uit dit onderzoek kan trekken en blikken we vooruit naar de toekomst van de Spelen.

6.1 Conclusie

Wat zijn kenmerken van de Spelen van 2024, wat wordt ermee beoogd en welke aanvullende projecten worden er georganiseerd?

10.500 Olympische en 4.400 Paralympische deelnemers nemen deel. Voor het eerst in de geschiedenis is het aantal mannelijke en vrouwelijke deelnemers in balans. Het OCOPG, Solideo en Legacy Paris 2024 zijn de drie organisatorische pijlers waarop het evenement is gebouwd. De meeste wedstrijden vinden in het centrum en in Seine-Saint-Denis plaats.

Er wordt naar gestreefd om het evenement verantwoord en duurzaam te organiseren. Er zijn bemoedigende resultaten geboekt. Het vele vliegverkeer dat de Spelen in de hand werken, blijft wel een aanslag op het milieu.

Naast de Spelen vinden er aanpalende projecten plaats die het momentum van 'Parijs 2024' benutten. Doel is om sociale en economische legacy te realiseren. Het gaat om projecten rond vier thema's: onderwijs, gezondheid, inclusiviteit en milieu. Indrukwekkend is het aantal projecten en het bereik ervan, net als de cofinanciering die is opgehaald.

Het was wenselijk geweest als duidelijk was welke projecten zonder de Spelen niet georganiseerd zouden zijn, als meer doelen op het niveau van effect (in plaats van bereik) waren benoemd en als de evaluatie door een onafhankelijke organisatie verzorgd werd.

Wat zijn de kosten en opbrengsten van de Spelen van 2024 en hoe verhouden die zich tot voorgaande edities?

Er zijn vijf financiële kostenposten aan de Spelen verbonden:

- organisatie van het bid en de lobby;
- organisatie van het evenement;
- realisatie van de sportieve accommodaties en infrastructuur;
- realisatie van de niet-sportieve accommodaties en infrastructuur;
- uitvoeren van projecten om impact en legacy te realiseren.

Deze voorlopige kosten voor de Spelen van Parijs 2024 ramen we in totaal op 8,5 miljard euro. Waarschijnlijk is dit een onderschatting, omdat bepaalde kosten niet zijn meegeteld. We zien overigens niet dit hele bedrag als kosten voor de Spelen, omdat na de Spelen nog lang van de accommodaties en infrastructuur

gebruik gemaakt kan worden. Gecorrigeerd voor inflatie vallen de kosten (voor de organisatie en de accommodaties) tot nu toe 115 procent hoger uit dan begroot.

Een niet-financiële kostenpost is de overlast die Parijzenaren vóór en tijdens de Spelen ervaren (wegafsluitingen, herrie en gebouwen die in de steigers staan). En met name de duizenden zwakkeren in de samenleving (o.a. dak- en thuislozen) die zijn gedwongen te verhuizen en niks van de lusten, maar alleen de lasten van de Spelen ervaren.

De verwachte economische impact voor Île-de-France in de periode 2018-2034 schatten we op 9 miljard euro. Waarschijnlijk profiteert vooral de horeca in dat gebied, terwijl andere bedrijven financiële tegenwind ervaren. Wat de Spelen economisch betekenen voor de andere twaalf Franse regio's is niet becijferd. In het beste geval profiteren die regio's, al is het dan minder dan Île-de-France. In het donkerste scenario is voor die regio's de economische impact negatief.

De voornaamste verwachte niet-economische opbrengst van de Spelen is de groei van het psychologisch (emotioneel) inkomen. Dit is het plezier dat miljoenen Franse sportliefhebbers aan de Spelen zullen beleven en de gevoelens van saamhorigheid en trots die kunnen ontstaan. Franse medailles kunnen dit aanwakkeren, al lijken de Franse medailledoelstellingen hoog gegrepen. Hoge verwachtingen voor een toename van het aantal (recreatieve) sporters onder de Franse bevolking moeten worden getemperd.

Hoe hebben de Fransen de periode vóór de Spelen beleefd en welke verwachtingen hebben zij?

Tijdens de bidfase (2017) steunde 63 procent van de Fransen de organisatie van de Spelen in 2024. In 2023 en 2024 lijkt dat beeld veranderd te zijn, in negatieve zin. In mei 2024 was 24 procent van de Franse bevolking enthousiast over de Spelen. 30 procent was sceptisch en 46 procent was neutraal (onverschillig).

Bijna drie kwart van de Fransen vindt de prijzen van de kaartjes voor de Spelen te hoog en ruim zeven op de tien zijn van mening dat de kosten voor de Spelen te hoog zijn. Bijna twee derde denkt dat de organisatie de veiligheid tijdens de Spelen onvoldoende kan borgen en bijna zes op de tien verwachten problemen met het (openbaar) vervoer in de hoofdstad.

De organisatie *Le revers de la médaille* luidt de alarmbel, omdat de zwakkeren in de samenleving de dupe van de Spelen worden. Met name door gedwongen verhuizingen en het verdwijnen van elementaire voorzieningen. De organisatie wijst erop dat dit haaks staat op de marketingboodschappen die het IOC verkondigt.

Tegenstanders van het bid van de Franse Alpen voor de Olympische en Paralympische Winterspelen in 2030 hebben de krachten gebundeld en zijn de barricades op gegaan.

In hoeverre kijken Nederlanders uit naar de Spelen van 2024 en wat is hun houding tegenover de Spelen en het IOC?

In het voorjaar van 2024 was 74 procent van de volwassen Nederlanders ervan op de hoogte dat de Spelen in 2024 in Parijs plaats zouden vinden. Bijna zes op de tien waren van plan de Spelen te volgen via de media of door het evenement te bezoeken.

Nederlanders kijken overwegend positief tegen de Olympische en Paralympische Spelen aan. Ongeveer zes op de tien hebben een positieve houding tegenover de Olympische en Paralympische Spelen. Drie op de tien zijn neutraal en een op de tien is negatief of heeft er geen mening over. De houding tegenover het IOC is minder positief.

In het hypothetische scenario dat de Spelen in Nederland plaats zouden vinden, meldt 39 procent dat zij dat zouden steunen. 17 procent is tegen en 44 procent heeft er geen mening over.

6.2 Blik vooruit

In deze laatste paragraaf schetsen we welke lessen de Nederlandse sportevenementensector uit dit onderzoek kan trekken. Daarnaast blikken we vooruit naar de toekomst van de Spelen.

Lessen voor de Nederlandse sportevenementensector

Lessen die de Nederlandse sportevenementensector kan trekken zijn:

- Mega-evenementen dienen bovenal de stad en/of de regio te dienen. Dit betekent dat de investeringen in het evenement tegelijkertijd investeringen zijn in de maatschappelijke strategische agenda voor de langere termijn.
- Vooral als er met het sportevenement publiek geld gemoeid is, is het zaak toe te zien op een zo groot mogelijke opbrengst voor de samenleving. Schat de niet-financiële opbrengsten op waarde. Wees open over groepen die veel of minder profiteren.
- Een realistische begroting van verwachte kosten verkleint de kans op kostenoverschrijdingen. Houd rekening met inflatie, onvoorziene kosten en de eventuele kosten voor een bid of lobby. Weeg daarnaast af welke kosten wel en niet tot de kosten van het sportevenement gerekend worden (zoals verbetering van een stadion).
- Milieu-impact minimaliseren en rekening houden met mensenrechten is (in Westerse landen) meer een voorwaarde dan een keuze. Niet alle rechtenhouders (zoals het IOC) zijn hiervoor in de praktijk even gevoelig.
- Blijf stimuleren dat het platform of het momentum dat het sportevenement biedt in de praktijk wordt benut, bijvoorbeeld door de organisatie van aanvullende activiteiten. Voor veel organisaties binnen, maar ook buiten de sportsector, is dat geen vanzelfsprekendheid. Overleg over taken, rollen en verantwoordelijkheden is wenselijk.
- Het helpt als duidelijk is in hoeverre aanpalende projecten ook zonder het sportevenement plaats hadden gevonden (additionaliteit). Probeer het

momentum dat een sportevenement kan bieden vast te houden, onder andere door te (blijven) investeren in de bewezen succesvolle projecten en organisaties.

- Het stellen (en onafhankelijk evalueren) van doelen op het niveau van effecten (hoeveel personen uit de doelgroep hebben we bereikt en heeft het beoogde effect plaatsgevonden?) is waardevoller dan die op het niveau van bereik (hoeveel personen hebben we met hoeveel projecten bereikt?).
- De kracht van sport (evenementen) is dat sociale barrières (tijdelijk) geslecht kunnen worden. Daarbij is het belangrijk voldoende oog te hebben voor alle groepen in de samenleving, met name de kwetsbaren.
- Het systematisch vastleggen, verzamelen, bundelen en delen van ervaringen en onderzoeksresultaten is waardevol voor de toekomst. Hier kan een rol voor het het Coördinatie- en Informatiepunt Topsportevenementen (CIT) zijn weggelegd.

Toekomstperspectief Spelen

Het IOC lijkt zich bewust van de eigen sterktes en zwaktes en van de kansen en bedreigingen van de Spelen in de toekomst. Om de uitdagingen rond de Spelen aan te pakken publiceerde het IOC de Agenda 2020 (in 2014). Daarna volgden updates: The New Norm (2018) en de Agenda 2020+5 (2021). In deze documenten beschrijft het IOC de eigen strategische en koers.

Er is geen garantie dat de plannen van het IOC de Spelen kunnen 'redden', al leert het verleden dat de Spelen al vaker uit een dal zijn opgeklommen. Montréal (1976) en Athene (2004) leidden tot torenhoge schulden. Moskou (1980) en Los Angeles (1994) werden getekend door boycots van tientallen landen. Berlijn (1936) en Sotsji (2014) vormden een podium voor buitensporige politieke propaganda. Terrorisme legde een schaduw over München (1972) en Atlanta (1996). Extreme weerstand onder de lokale bevolking zagen we in Mexico City (1968) en Innsbruck (1976).

Het erkennen en aanpakken van de hoge kosten (en overschrijdingen), de onbenutte sportaccommodaties na de Spelen en het wantrouwen jegens het IOC (o.a. door corruptie en gebrek aan transparantie) is waardevol. Als de toekomst van de Spelen veiliggesteld moet worden dan zijn er de volgende mogelijke oplossingsrichtingen.

- Het uitvoeren van de plannen zoals die op papier staan. Het valt nog te bezien of de beschreven plannen in de praktijk worden toegepast. Het IOC is en blijft een kapitaalcrachtige, ongereguleerde en ontransparante organisatie met een monopoliepositie (alleen het IOC kan de Spelen toekennen).
- Een meer evenwichtige relatie tussen het IOC en partners enerzijds en de (potentiële) gaststeden en de OCOPG's anderzijds. De verdeling van de kosten en de financiële risico's tussen het IOC en zijn partners enerzijds en de (potentiële) gaststeden en de OCOPG's anderzijds is nog steeds niet in balans. Bovendien heeft het IOC meer kennis en ervaring. Het is wenselijk als het IOC die kennis en ervaring (o.a. over valkuilen en risico's) altijd volledig en tijdig deelt. Een extra onafhankelijke entiteit kan dit faciliteren. Maar daar heeft het IOC niet direct baat bij. Het initiatief hoeft niet van het IOC verwacht te worden.

- Meer inzetten op efficiëntie en repliceerbaarheid. Het om de vier jaar wisselen van de locatie van een mega-evenement voor 28 Olympische sporten en 22 Paralympische sporten bemoeilijkt een efficiënte organisatie.

Naast deze kanttekeningen kunnen we (onder voorwaarden) sterke punten van de Spelen benoemen:

- Steden of regio's die de Spelen gaan organiseren, verbinden zich aan een harde deadline. Private en publieke organisaties moeten daardoor zoeken naar gezamenlijke belangen. Onder druk wordt alles vloeibaar: consensus wordt eerder bereikt en knopen worden sneller doorgesneden.⁷² In tegenstelling tot andere megaprojecten starten de Spelen altijd stipt op tijd.
- De Spelen kunnen voor een organiserende stad (en regio) waardevol zijn als de Spelen de stad dienen, en niet andersom. Een potentiële gaststad moet zichzelf de vraag stellen: kunnen de Spelen de stad helpen in de beoogde stadsontwikkeling en zo ja, op welke manier en onder welke voorwaarden?
- Wereldwijd laten volgers zich begeistern en betoveren door de Olympische en Paralympische Spelen. De Spelen hebben – zeker voor sporters, coaches en sportliefhebbers – iets bijzonders. Het is een lastig te definiëren aantrekkingskracht. Een bijzonder aura omringt de Spelen. De kracht van de Spelen lijkt vooral besloten in de Spelen zelf. Met name in die vele memorabele sportieve gebeurtenissen die eraan verbonden zijn en de traditionele ceremoniële elementen (ontsteken van de vlam, eed namens de atleten, heisen van de Olympische vlag, atletenparade). Daarnaast doet de marketingmolen van het IOC haar werk, met boodschappen over thema's waar je niet makkelijk tegen kan zijn: sociale verantwoordelijkheid, saamhorigheid, het beste uit jezelf halen, anti-doping, fair play, inclusie, gelijkheid, respect, vriendschap en vrede. Tot slot zijn de Zomer- en Winterspelen een schaars goed, want ze worden maar eens in de vier jaar georganiseerd, en schaarstse drijft volgens economische wetten de waarde op.

De Spelen die precies een eeuw gelden in Parijs plaatsvonden, hebben het evenement destijds 'gered'.⁷³ In 1924 werden de Spelen bedreigd in het voortbestaan. Er doemden zelfs concurrerende 'Olympische' sportevenementen op. Maar de Spelen kregen in 1924 nieuw elan en perspectief. Sportief gezien was dat mede dankzij de Finse hardloper Paavo Nurmi. De *Flying Finn* liep zes wedstrijden in zeven dagen en ging met vijf gouden plakken naar huis.

De kans dat er in 2024 Olympische en Paralympische sportgeschiedenis wordt geschreven is groot. Daarentegen is het minder zeker dat Parijs 2024 net als in 1924 de oplossingen of inspiratie biedt voor de grote uitdagingen waarvoor het IOC en de rest van de Olympische beweging zich gesteld zien.⁷⁴

⁷² Zimbalist (2010).

⁷³ Goldblatt (2024).

⁷⁴ De belangrijkste organisaties die behoren tot de Olympische Beweging zijn het IOC en de aangesloten internationale sportfederaties en Nationale Olympische Comités (NOC's).

Bronnen

Agha, N., & Taks, M. (2018). Modeling Resident Spending Behavior During Sport Events: Do Residents Contribute to Economic Impact? *Journal of Sport Management*, 32(5), 473-485. <https://doi.org/10.1123/jsm.2017-0207>

Airbnb (2024). Q1 2024. *Shareholder Letter*.

Alm, J., Solberg, H., Storm, R.K., & Jakobsen, T. (2016). Hosting major sports events: the challenge of taming white elephants. *Leisure Studies*, 35, 564-582. <https://doi.org/10.1080/02614367.2014.994550>

Allmers, S., & Maennig, W. (2009). Economic Impacts of the FIFA Soccer World Cups in France 1998, Germany 2006, and Outlook for South Africa 2010. *Eastern Economic Journal*, 35, 500-519. doi:10.1057/eej.2009.30.

Andreff, W., Scelles, N., Bonnal, L., Andreff, M., & Favard, P. (2024). *La prévision économique des médailles par nation aux jeux olympiques de Paris 2024*. La Revue de l'OFCE.

Ashworth, G. J., & Voogd, H. (2000). *Selling the city*. Belhaven Press.

Association of Leading Visitor Attractions (2012). *Alva members in London report decrease of upto 21,3% in visitor figures over this summer*. Association of Leading Visitor Attractions.

Baade, R., Baumann, R. & Matheson, V. (2008). Slippery Slope? Assessing the Economic Impact of the 2002 Winter Olympic Games in Salt Lake City, Utah. *International Association of Sports Economists, Working Papers*. 31.

Baade, R., & Matheson, V. (2001). Home Run or Wild Pitch?: Assessing the Economic Impact of Major League Baseball's All-Star Game. *Journal of Sports Economics*, 2, 307-327. <https://doi.org/10.1177/152700250100200401>

Bickley, P., & Tomlin, S. (2012). *Give us our Ball Back. Reclaiming Sport for the Common Good*. Theos/Sports Think Tank.

Budzier, A., & Flyvbjerg, B. (2024). *The Oxford Olympics Study 2024: Are Cost and Cost Overrun at the Games Coming Down?* University of Oxford & Saïd Business School.

Burgan, B., & Mules, T. (1992). Economic impact of sporting events. *Annals of Tourism Research*, 19(4), 700-710. [https://doi.org/10.1016/0160-7383\(92\)90062-T](https://doi.org/10.1016/0160-7383(92)90062-T)

Butler, N. (2018). *Paris 2024 claim commitment to "most socially responsible Olympic Games" is more than a soundbite*.
<https://www.insidethegames.biz/articles/1065402/paris-2024-claim-commitment-to-most-socially-responsible-olympic-games-is-more-than-a-soundbite#:~:text=%22This%20is%20not%20simply%20a,proven%20tool%20to%20achieve%20this>

Centre de Droit et d'Economie du Sport (2024). *Ex-ante economic impact study of the Olympic and Paralympic Games. April 2024*.

Chalip, L., & Leyns, A. (2002). Local Business Leveraging of a Sport Event: Managing an Event for Economic Benefit. *Journal of Sport Management*, 16, 132-158.
<https://doi:10.1123/jsm.16.2.132>

Chalip, L. (2014). From legacy to leverage. In: Grix, J. (Red.). *Leveraging legacies from sports mega-events, concepts and cases* (pp. 2-12). Palgrave Macmillan.

Chappelet, J. L. (2016). From Olympic administration to Olympic governance. *Sport in Society*, 19(6), 739-751. <https://doi:10.1080/17430437.2015.1108648>

Chappelet, J. L., & Lee, K. H. (2016). The emerging concept of sport-event-hosting strategy: definition and comparison. *Journal of Global Sport Management*.
<http://dx.doi.org/10.1080/24704067.2016.1177354>

Chappelet, J. L. (2019). Beyond Legacy: Assessing Olympic Games Performance. *Journal of Global Sport Management*. <https://doi:10.1080/24704067.2018.1537681>

Chen, S., & Henry, I. (2016). Evaluating the London 2012 Games' impact on sport participation in a non-hosting region: a practical application of realist evaluation. *Leisure studies*, 35(5), 685-707.

Coalter, F. (2007). *A wider social role for sport. Who's keeping the score?* Routledge.

Crompton, J. (2004). Beyond Economic Impact: An Alternative Rationale for the Public Subsidy of Major League Sports Facilities. *Journal of Sport Management*, 18, 40-58. <https://doi:10.1123/jsm.18.1.40>

Dopheide, M., Hover, P., & Balk, L. (2022). *Belangstelling en beleving Olympische en Paralympische Spelen Tokyo 2020*. Mulier Instituut.

De Boer, W. I. J., Koning, R. H., & Mierau, J. O. (2019). Ex Ante and Ex Post Willingness to Pay for Hosting a Large International Sport Event. *Journal of Sports Economics*, 20(2), 159-176. <https://doi:10.1177/1527002518771445>

Dolan, P., Kavetsos, G., Krekel, C., Mavridis, D., Metcalfe, R., Senik, C., Szymanski, S., & Ziebarth, N. R. (2016). *CEP Discussion Paper No 1441. July 2016. The Host with the*

Most? *The Effects of the Olympic Games on Happiness*. Centre for Economic Performance London School of Economics and Political Science.

Duran, P. (2002). *The impact of the Olympic Games on tourism. Barcelona: the legacy of the Games 1992-2002*. Centre d'Estudis Olímpics UAB.

Elabe (2023). *Les Français et les Jeux Olympiques. Sondage ELABE pour Les Echos et l'Institut Montaigne*.

Elabe (2024). *Les Français et les Jeux Olympiques 2024. Sondage ELABE pour BFMTV*.

Elling, A., & Van Rens, F. E. C. A. (2012). *Draagvlakmeting Olympische Spelen 2028: 1-meting 2011*. Mulier Instituut.

Elling, A., Van Hilvoorde, I., & Van Den Dool, R. (2014). Creating or awakening national pride through sporting success: A longitudinal study on macro effects in the Netherlands. *International review for the sociology of sport*, 49(2), 129-151.

Faure, A. (2021). *The impact of Paris 2024 on the construction of the Grand Paris Express: a hidden extra cost of the Olympics*. HAL open science.

Financial Times (2016). *Rio 2016: The high price of Olympic glory*.
<https://www.ft.com/content/594d2320-5326-11e6-9664-e0bdc13c3bef>

Frawley, S. (2013). Sport participation legacy and the hosting of mega-sport events. In: W. Richards, M. P. De Brito, & L. Wilks (Eds.), *Exploring the Social Impacts of Events* (pp. 97-110). Routledge.

Goldblatt, D. (2024). The 1924 Paris Olympics saved the Games. Can this year's event repeat that success? <https://www.theguardian.com/sport/2024/apr/21/the-1924-paris-olympics-saved-the-games-can-this-years-event-repeat-that-success>

Harris, S. (2017). *The sport-related legacy of London 2012: Five years on*. Presentatie Play the Game 2017, Eindhoven, 28 november 2017.

Harris, S., & Houlihan, B. (2016). Implementing the community sport legacy: the limits of partnerships, contracts and performance management. *European Sport Management Quarterly*, 16(4), 433-458.

Heijnen, E., & Hover, P. (2024). *Belangstelling voor sportzomer 2024: bekendheid en volgententie internationale topsportevenementen* [Factsheet 2024/39]. Mulier Instituut.

Hiller, H. (1989). Impact and image: The convergence of urban factors in preparing for the 1988 Calgary Winter Olympics. In G. J. Syme, B. J. Shaw, D. M. Fenton, & W. S. Mueller (Eds.), *The planning and evaluation of hallmark events* (pp. 119-131). Avebury, Aldershot.

Horne, J., & Whannel, G. (2016). *Understanding the Olympics*. Routledge.

House of Commons, Committee of Public Accounts (2023). *Grassroots participation in sport and physical activity. Thirty-Second Report of Session 2022-23*. House of Commons.

Hover, P., Straatmeijer, J., Romijn, D., & Breedveld, K. (2013). *The story of London 2012: de maatschappelijke betekenis van de Olympische en Paralympische Spelen 2012*. Mulier Instituut.

Hover, P., Breedveld, K., Berghman, M., Boersma, J. H., Dekkers, V., Derks, S., & Ubags, W. (2017). *The Story of Rio 2016: de maatschappelijke betekenis van de Olympische en Paralympische Spelen 2016*. Mulier Instituut.

Huisman, E. (2024, 1 juni). *Aanslagplan voor Olympische Spelen in Parijs vrijdeld: stad zet zich schrap voor ongekende veiligheidsoperatie*. De Volkskrant.

InsideTheGames (2024). *Olympics could cost €2bn more in public funds than expected*. <https://www.insidethegames.biz/articles/1144421/the-olympics-could-cost-bnmore#:~:text=Until%20recently%2C%20the%20figure%20quoted,that%20the%20bill%20will%20rise>

IOC (2017). *Report of the IOC 2024 evaluation commission 2024*.

IOC (2019). *The Olympic Host Candidature Process: cities 1896-2028*.

IOC (2023). *Annual report 2022. Solidarity and Peace*.

IOC (2024a). *Gender equality through time*. <https://olympics.com/ioc/gender-equality/gender-equality-through-time>

IOC (2024b). *Olympic Marketing Fact File 2024*.

Késenne, S. (2012). The economic impact, costs and benefits of the FIFA World Cup and the Olympic Games: Who wins, who loses? *International Handbook on the Economics of Mega Sporting Events* (pp. 270-278). <https://doi:10.4337/9780857930262.00024>

Kidd, B. (1992). The culture wars of the Montreal Olympics. *International Review for the Sociology of Sport*, 27(2), 151-162. <https://doi:10.1177/101269029202700205>

Könecke, T., Schubert, M., & Preuss, H. (2015). (N)Olympia in Germany? An analysis of the referendum against Munich 2022. *Sportwissenschaft*, 46, 15-24. Springer-Verlag.

Le Revers de la médaille (2024). *Inter-association report. "Move along, there's nothing to see": 1 year of social cleansing before the 2024 Olympic Games.*

Lenskyj, H. (2010). Olympic impacts on bid and host cities. In: V. Girginov (Red.), *The Olympics. A critical reader* (pp. 211-220). Routledge.

Menegaux, C. (2024). *Presentatie ETOA Industry day*, 28 februari 2024.

Menocal Pareja, M. (2023). *Athletics tickets for Paris 2024 the most expensive ever.* <https://www.insidethegames.biz/articles/1143148/athletics-tickets-expensive-history>

Menocal Pareja, M. (2024). *Paris 2024 facts and figures six months out.* <https://www.insidethegames.biz/articles/1143455/numbers-paris-2024-nine-budget-spectator>

Miah, A., & García, B. (2012). *The Olympics. The Basics.* Routledge.

Ministerie van VWS (2009). *Uitblinken op alle niveaus. Kabinetsstandpunt bij het Olympisch Plan 2028.*

Ministerie van VWS, NOC*NSF & VSG (2020). *Startdocument - Nederlandse Topsportevenementen Strategie (NTS) 2021-2030.*

Ministerie van VWS, VSG, VNG, NOC*NSF & POS (2022). *Hoofdlijnen Sportakkoord II Sport verstrekt.*

Ministerie van VWS, NOC*NSF & VSG (2023). *Strategisch kader topsport 2032.*

NOC*NSF (2009). *Olympisch Plan 2028. Heel Nederland naar Olympisch niveau. Plan van aanpak op hoofdlijnen.*

Oldenboom, E. R. (2006). *Costs and benefits of major sports events: a case study of euro 2000.* Meerwaarde Onderzoeksadvies.

Paris 2024 (2016). *Candidature File. Phase 2.*

Paris 2024 (2023). *Interim Evaluation Report on the Legacy & Sustainability Strategy of Paris 2024. Strategic focus "Building the Social and Environmental Legacy of Paris 2024".*

Paris 2024 (2024). *Paris 2024 sustainability& legacy pre-games report. Strategic focus – delivering more sustainable games.*

Potwarka, L. R., Drewery, D., Snelgrove, R., Havitz, M. E., & Mair, H. (2018). Modeling a demonstration effect: The case of spectators' experiences at 2015 Pan Am Games' track cycling competitions. *Leisure Sciences*, 40(6), 578–600.

Preuss, H. (2004). *The Economics of Staging the Olympics. A comparison of the Games 1972-2008*. Edwar Algar Publishing.

Preuss, H. (2005). The Economic Impact of Visitors at Major Multi-sport Events. *European Sport Management Quarterly*, 5(3), 281-301.
<https://doi:10.1080/16184740500190710>

Preuss, H. (2007). The Conceptualisation of Measurement of Mega Sport Event Legacies. *Journal of Sport & Tourism*, 12, 207-228.
<https://doi:10.1080/14775080701736957>.

Taks, M. (2013). Social sustainability of non-mega sport events in a global world. *European Journal for Sport and Society*, 10(2), 121–141.

Watt, P. (2013). 'It's not for us', *City*, 17:1, 99-118.
<https://doi:10.1080/13604813.2012.754190>.

Weed, M. (2009). *The potential of the demonstration effect to grow and sustain participation in sport*. Canterbury Christ Church University (SPEAR).

Weed, M. (2014). After 20 years, what are the Big Questions for sports tourism research? *Journal of Sport & Tourism*, 19(1), 1-4.

Weinreich, J. (2024). *Olympic status quo: IOC directors earn more money than athletes, Olympic champions – and more than any IF*. <https://www.sportandpolitics.de/ioc-directors-salaries-2024-documentation/#:~:text=Feb%204%2C%202024-,Olympic%20status%20quo%3A%20IOC%20directors%20earn%20more%20money%20than%20athletes,cycle%20%2D%20probably%20several%20million%20more>

Wimbledon (2024). *The Championships, Wimbledon 2024 Prize Money*.

Zimbalist, A. (2010). Is It Worth It? Hosting the Olympic Games and other mega sporting events is an honor many countries aspire to—but why? *Finance and Development*, March 2010, 8-11.

Zimbalist, A. (2015). *Circus Maximus; The Economic Gamble Behind Hosting the Olympics and the World Cup*. Brookings Institution Press.

Zimbalist, A., Solberg, H. A., & Storm, R. K. (2024). The Olympic economy on the edge: can the Olympic Games survive its current financial model? In: H. A. Solberg, R. K. Storm, & K. Swart (Eds.). *Research Handbook on Major Sporting Events* (pp. 693-708). Edward Elgar Publishing.

Paul Hover
p.hover@mulierinstituut.nl

Eva Heijnen
e.heijnen@mulierinstituut.nl